

રૂપરેખા

- 5.0 ઉદ્દેશો
- 5.1 શબ્દકોશ
 - 5.1.1 પરિભાષા (વ્યાખ્યા)
 - 5.1.2 ઇતિહાસ
 - 5.1.3 ઉપયોગિતા
 - 5.1.4 શબ્દકોશના વૈકલ્પિક નામો
 - 5.1.5 શબ્દકોશના પ્રકારો
 - 5.1.6 શબ્દકોશનું મૂલ્યાંકન
- 5.2 વિશ્વકોશ
 - 5.2.1 પરિભાષા (વ્યાખ્યા)
 - 5.2.2 વ્યાખ્યા અને કાર્યક્ષેત્ર
 - 5.2.3 ઇતિહાસ
 - 5.2.4 વિશ્વકોશના પ્રકારો
 - 5.2.5 ઉપયોગિતા
 - 5.2.6 વિશ્વકોશની વિશેષતા અને મર્યાદા
 - 5.2.7 વિશ્વકોશનું મૂલ્યાંકન
- 5.3 શબ્દકોશના ઉદાહરણો
- 5.4 વિશ્વકોશના ઉદાહરણો
- 5.5 સારાંશ
- 5.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના ઉત્તરો
- 5.7 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 5.8 સંદર્ભ અને વિશેષ વાંચન

5.0 ઉદ્દેશો (Objectives)

આ એકમના અભ્યાસ પછી પ્રાચીન કાળથી આધુનિક યુગ સુધીના વિશ્વકોશના વિકાસથી પરિચિત થઈ આ બાબતમાં સક્ષમ બનશો.

- (1) પ્રશ્નોના જવાબ આપવા વિવિધ પ્રકારના શબ્દકોશનો સંદર્ભ તરીકે ઉપયોગ કરવો.
- (2) શબ્દકોશનો વ્યાપ અને વ્યાખ્યા સમજાવવા.
- (3) વિવિધ પ્રકારના સંદર્ભ સ્ત્રોતથી માહિતગાર કરવા.
- (4) સંદર્ભ સંગ્રહમાં શબ્દકોશ વસાવતા પહેલા તેનું મૂલ્યાંકન કરવું.

- (5) શબ્દકોશના વૈકલ્પિક નામની જાણકારી આપવી.
- (6) માહિતી જરૂરિયાતવાળાને આવશ્યક, અદ્યતન અને વિશ્વસનીય માહિતી સંક્ષિપ્ત અને સરળ સ્વરૂપમાં આપવાનો છે.
- (7) તે દ્વિતીય પ્રકારના માહિતી સ્ત્રોત છે.
- (8) જે સામાન્ય અને વિશિષ્ટ પ્રકારના વાચકોને ઉપયોગી છે.
- (9) વિશ્વકોશ ક્યારેય પરિપૂર્ણ હોવાનો દાવો કરી શકે નહિ.
- (10) છેલ્લામાં છેલ્લી તમામ માહિતી સાથે તેનું પ્રકાશન કરવામાં આવે છે.
- (11) કિંમત અને ખર્ચ જોતાં દર વર્ષે તેનું પુનરાવર્તન થઈ શકે નહીં.
- (12) જ્ઞાનવિશ્વની વિસ્તરતી ક્ષિતિજો લીધે વિશ્વકોશ પ્રકાશિત થયા બાદ દર વર્ષે, વાર્ષિકી (Year Book) પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. જ્યારે તેની પુનઃ આવૃત્તિ પ્રકાશિત થાય ત્યારે વાર્ષિકીની માહિતીનો તેમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

5.1 શબ્દકોશ (Dictionary)

શબ્દકોશ એ દરેક ઘરમાં, સંસ્થામાં, કાર્યાલયમાં, ગ્રંથાલયમાં વિદ્યાર્થી અને વિશેષ વાચકો સુધી ઉપયોગમાં લેવાતો સંદર્ભગ્રંથ છે. દરેક ગ્રંથાલયમાં એક યા બીજા સ્વરૂપમાં શબ્દકોશ વસાવવામાં આવે છે. તે દરેક ઘર કાર્યાલય અને સંસ્થામાં પણ વસાવવામાં આવતો હોવાથી તે તેની ઉપયોગિતા વધારે છે તે સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય છે.

5.1.1 પરિભાષા :

મૂળ અંગ્રેજી શબ્દ Dictionary નો પર્યાય “શબ્દકોશ” છે. તે લેટિન ભાષાના પદ Dictionarium (ડિક્શનેરીયમ) પરથી આવ્યો છે. સામાન્ય રીતે Diction “ડિક્શન” પદનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ જેનો અર્થ થાય “વ્યક્ત કરવાની રીત” A mode of expression શબ્દકોશનો સામાન્ય અર્થ જોઈએ તો,

- “ભાષાના શબ્દોનો ભંડાર કે ખજાનો.”
- સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ અનુસાર કોશનો અર્થ થાય “ભંડાર” કે “ખજાનો”
- જોડણીકોશ અનુસાર “ભાષાના શબ્દોના સંગ્રહનો ગ્રંથ”

શબ્દકોશ એટલે શબ્દભંડોળ જેમાં,

- (1) શબ્દનો અર્થ (2) વ્યાકરણ (3) વ્યાખ્યા (4) સંક્ષેપો (5) ઉચ્ચાર, સમાનાર્થી શબ્દ, રૂઢિપ્રયોગ જોડણી ઉદ્ભવ, બોલી, રોજંદા બોલાતા શબ્દો (6) ઉપયોગિતા આપેલ હોય.

શબ્દકોશ એ શબ્દોને એવો સમૂહ છે જે અર્થ, અભિપ્રાય, વ્યાખ્યા અને ઉપયોગની જાણકારી આપે છે. શબ્દકોશમાં તમામ વિષયની ભાષાના, વ્યક્તિ, સ્થળ કુદરત વગેરે શબ્દોનો સમાવેશ થયેલ છે. આમ, તે અત્યંત વિસ્તૃત વિસ્તાર ધરાવે છે. સતત સમૃદ્ધ બનવું તે કોઈ ભાષાની લાક્ષણિકતા છે. આ લાક્ષણિકતાને આકાર આપવાનું કાર્ય શબ્દકોશ કરે છે.

આજના યુગમાં શબ્દકોશના સ્વરૂપ અને વિભાવનાને અનુસરતા જુદાં જુદાં વિષયોના પારિભાષિક કોશો પણ પ્રકાશિત થાય છે. પારિભાષિક કોશને પરિણામે શબ્દકોશ ઉપરનું ભારણ ઘટ્યું છે.

5.1.2 ઈતિહાસ :

અંદાજે ત્રણ હજાર પૂર્વ ડિક્શનરી તૈયાર કરવામાં આવી હતી. જેમાં 35,000 જેટલા પ્રતીકો ને ચિહ્નો આપવામાં આવ્યા હતા. શબ્દકોશનો ઉપયોગ 17 મી સદીથી જોવા મળે છે.

- ઈ.સ. 1604માં “A Table of Alphabetical Dictionary” રોબર્ટ કોલરા
- ઈ.સ. 1711માં “Universal Etymological Dictionaries” Natherian Belly દ્વારા
- ઈ.સ. 1755માં “A Dictionary of English Language”
- ઈ.સ. 1806માં “A Compendious Dictionary of English Language” પ્રકાશિત થઈ હતી.

ગુજરાતીમાં જોઈએ તો :-

(1) ગુજરાતી ભાષાનો પ્રથમ ‘નર્મદ કોશ’ 1833 માં કવિ નર્મદ દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવ્યો.

(2) દેશી રજવાડાંઓના સમયમાં ‘ભગવદ્ગોમંડલ’

(3) સયાજીશાસનમાં ‘શબ્દકલ્પતરુ’

(4) ગુજરાતી વર્નાક્યુલર સોસાયટી દ્વારા ‘ગુજરાતીકોશ’

(5) ગુજરાત વિદ્યાપીઠ દ્વારા સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ

વગેરે શબ્દકોશો ઉલ્લેખનીય છે.

5.1.3 ઉપયોગિતા :

શબ્દકોશની ઉપયોગિતા નીચે મુજબ છે.

- સંદર્ભ ગ્રંથ વિશ્વમાં શબ્દકોશ સૌપ્રથમ સ્થાન ધરાવે છે.
 - જે તે શબ્દની જોડણી, ઉચ્ચાર, અર્થ વગેરે જાણવા માટે
 - ત્વરિત સંદર્ભ સ્ત્રોત તરીકે ઉપયોગી
 - શબ્દભંડોળની વૃદ્ધિ માટે
 - શબ્દો, શબ્દસમૂહ અને અર્થો શોધવા
 - જોડણી, શબ્દના અવયવો, સંધિ વગેરે ચકાસવા
 - શબ્દના ઉચ્ચારો તપાસવા.
 - શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તથા તેનો ઇતિહાસ જાણવા.
 - બોલચાલના શબ્દોની અદ્યતન, પ્રાચીન, ભાગ્યે જ વપરાતી અને બોલીમાં ઉપયોગમાં લેવાતી પરિભાષા જાણવા.
 - શબ્દોના સમાનાર્થી, વિરુદ્ધાર્થી અને અનેકાર્થી શબ્દો જાણવા.
 - વિશિષ્ટ બોલીઓ વિશે જાણકારી મેળવવા.
 - સંક્ષિપ્ત રૂપો, ચિહ્નો અને પ્રતીકો જાણવા.
 - મહત્વના સ્થળોના (નદી, પર્વત, શહેર વગેરે) નામો જાણવા.
 - ઇતિહાસ પુરાણકથાઓ અને બાઈબલનાં વ્યક્તિગત નામો જાણવા.
 - પરદેશી પરિભાષાની માહિતી મેળવવા (જેમ કે, aua, non, modus, adhoc)
 - અવતરણો કોનાં છે ? ક્યારે ક્યાં વપરાયાં છે ? વગેરે જાણવાં.
 - ભાષાલક્ષી સામાન્ય શબ્દકોશો સામાન્ય પ્રકારના વાચકોને અને વિષયલક્ષી શબ્દકોશો વિશિષ્ટ પ્રકારના વાચકોને ઉપયોગી નીવડે છે.
- દરેક પ્રકારના શબ્દકોશોની ઉપયોગિતા જુદી જુદી હોય છે.

5.1.4 શબ્દકોશના વૈકલ્પિક નામો :

શબ્દોને સ્પષ્ટ કરતાં એવાં ઘણાં બધાં સ્ત્રોતો છે જે શબ્દકોશથી અલગ પડતાં હોવાં છતાં તેનું માળખું વત્તે ઓછે અંશે શબ્દકોશના માળખાને અનુસરે છે. વ્યાપક રીતે જોતાં તે શબ્દકોશના પરિઘમાં જ સમાતા હોય છે, પણ જુદાં જુદાં નામે ઓળખાય છે.

- (1) પારિભાષિક કોશ (Glossary)
- (2) શબ્દસંગ્રહ (Lexicon)
- (3) પર્યાયકોશ (Thesaurus)
- (4) શબ્દભંડોળ (Vocabulary)

(1) પારિભાષિક કોશ (Glossary) :

લેટિન પદ Glossary ‘ગ્લોસેરિયમ’ પરથી Glossary પદ જેનો અર્થ “કોઈ વિશેષ જ્ઞાનક્ષેત્ર શબ્દનો સંગ્રહ.” જે શબ્દનો અર્થ અને વિભાવના સ્પષ્ટ કરે છે. તેમાં શબ્દોની વ્યવસ્થા વર્ણાનુક્રમે હોય છે. જે વિશિષ્ટ અથવા ખાસ વિષયને લગતા શબ્દોની વ્યાખ્યા સાથે ભેગા કરેલા હોય છે. ભારત સરકારના કેન્દ્રીય હિન્દી નિયામક દ્વારા અનેક પારિભાષિક શબ્દકોશનું પ્રકાશન થયેલ છે.

દા.ત.

- **Technicakl Glossaries** : Glossary of Indian Religious Terems and Concepts / Narendranath Bhattacharya, Columbia : South Aisa Pub. 1990.

આ કોશમાં ભારતના વિવિધ ધર્મ, સંપ્રદાયો અને માન્યતાઓના અનેક પદો અને શબ્દોની સમજ આપવામાં આવે છે.

- A Shakespeare Glossary / C.T. Onions; enlarged and revised by Robert D. Engleson Oxford, Harendon Press 1986.

નાટકો અને કૃતિઓમાં વર્ણિત પદોની શબ્દાવલિના પારિભાષિક શેક્સપિયરના કોશની કૃતિ છે. આ શબ્દકોશમાં પ્રત્યેક પદની વ્યાખ્યાની સાથે કવિતા અથવા નાટક જૂથ અવતરણો આપવામાં આવ્યા છે.

(2) શબ્દસંગ્રહ (Lexicon) :

ગ્રીક શબ્દ “લેક્સિકન” Lexicon પદ પરથી આવ્યો છે. જેનો અર્થ શબ્દકોશ થાય છે. આ કોઈપણ ભાષાના શબ્દોનો શબ્દકોશ હોય છે. જેમાં શબ્દોનું આયોજન વર્ણાનુક્રમે હોય છે અને શબ્દોના અર્થ બીજી ભાષામાં આપેલાં હોય છે.

દા.ત., Longman Lexicon of contemporay English/ed by M.C. Arthur, London : Longman, 1981.

Elsevier’s Russian – English Dictionary / Paul Marcura. Elsevier, 1990 4.V.

જે સૌથી વિસ્તૃત શબ્દાવલી છે. જેમાં માનવીય, સામાજિક વિજ્ઞાન તથા લલિતકળાના ક્ષેત્રોનો શબ્દસંગ્રહ છે.

શબ્દસંગ્રહનો વ્યાપ વિસ્તૃત થયો છે તેને બે પ્રકારમાં વિભાજીત કરી શકાય.

- ભાષા વિશેષ અથવા બોલીનો શબ્દસંગ્રહ
- લેખકો અથવા કૃતિ વિશેષ શબ્દ સંગ્રહ

● ભાષા વિશેષ અથવા બોલીનો શબ્દસંગ્રહ :

કોઈપણ ભાષા વિશેષ અથવા બોલીનો સંગ્રહનો અર્થ જોઈએ તો શબ્દોની ઉત્પત્તિ સંબંધિત હોય છે. આ શબ્દસંગ્રહને તૈયાર કરવા જટિલ પ્રણાલીનો ઉપયોગ થાય છે. આ કોશના શબ્દોના એકબીજાંથી ઉચ્ચાર સમાન પરંતુ જુદાં અર્થવાળા, સમાનાર્થી અને વિરુદ્ધાર્થી અર્થોથી જોડાયેલ હોય છે. આ શબ્દસંગ્રહમાં જુદા જુદા સ્ત્રોતમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ શબ્દો, નવા બનાવેલા શબ્દો અને બીજી ભાષાના શબ્દોનો પણ સમાવેશ થાય છે.

● લેખકો અથવા કૃતિ વિશેષ શબ્દસંગ્રહ :

કાવ્યશાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાનવિષયક શબ્દ સંગ્રહ એ લેખકો અને વ્યક્તિગત કૃતિઓનો શબ્દસંગ્રહ કહેવાય છે. આ શબ્દ સંગ્રહમાં પ્રાચીન ઐતિહાસિક, કાળગ્રસ્ત અને નવા શબ્દ સમૂહોનો સમાવેશ કરવામાં આવેલ હોય છે.

(3) પર્યાયકોશ – થિસોરસ (Thesaurus) :

ઈ.સ. 1852માં Peter Mark Roget એ Dictionary ની જગ્યાએ “Thesaurus” વાપરવાની શરૂઆત કરી. થિસોરસ મૂળ ગ્રીક ભાષાનો શબ્દ છે. જેનો અર્થ ‘સંગ્રહ’ કે ‘સંગ્રહાલય’ થાય. હાલ આનો ઉપયોગ અલગ અલગ અર્થમાં કરવામાં આવે છે. આ પર્યાયકોશમાં શબ્દોની ગોઠવણ વિચારો મુજબ કરવામાં આવેલી હોય છે. પ્રથમ ભાગમાં એક જ શબ્દ અંતર્ગત એવા દરેક પર્યાયવાચી શબ્દો, જેઓ ભિન્ન ભિન્ન વ્યાકરણના સ્વરૂપોમાં અને ભિન્ન ભિન્ન અર્થના હોય છે. જેને એક સાથે વ્યવસ્થિત કરી દેવામાં આવે છે. બીજા ભાગમાં વર્ણનુંકમે શબ્દોની યાદી આપવામાં આવે છે. પરંતુ શબ્દોનો અર્થ આપવાને બદલે એમાં પ્રથમ ભાગમાં નોંધ ક્રમાંક આપવામાં આવે છે. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષથી થિસોરસ શબ્દના અર્થમાં અનેક પરિવર્તન થયા છે. આજના યુગમાં અનેક વિષયોના શબ્દસંગ્રહોને એકઠા કરવામાં આવે છે જે પર્યાયીશબ્દકોશ જેવા લાગે છે. આનો ઉદ્દેશ સંશોધકો અને નિર્દેશિકાકારોને યોગ્ય વિષયની શિર્ષકોની યાદી પ્રાપ્ત કરવાનો છે.

Roget’s International Thesaurus, Ed3. New Delhi : Oxford and IBH. 1978.

(3) The Oxford’s Children’s Thesaurus Oxford : Oxford University Press, 1986.

(4) શબ્દભંડોળ (Vocabulary) :

મધ્યકાલીન લેટિન ભાષાનો શબ્દ “વોકેબ્યુલરિયમ” ઉપરથી Vocabulary શબ્દની ઉત્પત્તિ થઈ. આનો અર્થ થાય. “કોઈ ભાષા, કૃતિ, લેખક કે વિષયની કોઈ શાખાના શબ્દોની યાદી.” જે શબ્દોની સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યા અને અર્થ સ્પષ્ટ કરે છે તે કોઈ લેખક કે કૃતિ પુરતી મર્યાદિત હોઈ શકે છે.

આનું ક્ષેત્ર જોતા :-

● કોઈ ભાષાના શબ્દોનો ભંડોળ

દા.ત., હિન્દી શબ્દોનો શબ્દભંડોળ

Vocabulary of Basic Hindi

● કોઈ વ્યક્તિ દ્વારા ઉપયોગમાં લેવાયેલ શબ્દોનો ભંડોળ

દા.ત., Vocabulary of Shakespeare

● કોઈ વિષય અથવા વ્યવસાય માટેનો શબ્દભંડોળ

દા.ત. Vocabulary of Commerce

● કોઈ વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ માટેનો વિકસાવેલ શબ્દભંડોળ

દા.ત. An International Vocabulary of technical theatre terms.

- સાંકેતિક શબ્દો, ભાવ, પ્રતીકો, શૈલી અથવા રંગોની યાદીનો શબ્દભંડોળ
દા.ત., Vocabulary English – Somali, Somali – English – Mogadishu
શબ્દકોશ અને સંદર્ભ સ્ત્રોતનું સંયોજન (Combination of Dictionary and Reference Sources)

કેટલાંક પ્રકાશનો જુદાં જુદાં શબ્દકોશોનું પ્રકાશન કરી રહ્યાં છે. તે પાછળ તેમનો આશય આવૃત્તિનું વધારે વેચાણનો હોય છે. આ પ્રકાશનમાં તેઓ (1) વિશ્વકોશ, (2) પર્યાયકોશ, (3) હેન્ડબુક વગેરેની ખાસિયતોને સામેલ કરીને અનેક પ્રકારના શબ્દોની જાણકારી સાથે શબ્દકોશનું પ્રકાશન કરતાં હોય છે.

(1) શબ્દકોશ સાથે થિસોરસ (Dictionary – Cum – Thesaurus) :

કોલિન્સ નામના પ્રકાશક દ્વારા બે સંદર્ભગ્રંથોને એક જ ગ્રંથમાં ભેગા કરી પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યા છે.

The Collins Dictionary and Thesaurus ed. by. william T. McLeod : Collins, 1986.

(2) વિશ્વકોશીય શબ્દકોશ (Encyclopaedic Dictionary)

ઉપભોક્તા તેમને જરૂરી તમામ માહિતી એક જ શબ્દકોશમાંથી શોધી શકે તે હેતુથી અનેક વિશેષતાઓ જેવી કે ચિત્રો, આલેખો, દૃષ્ટાંતો સાથે શબ્દકોશનું પ્રકાશન કરવામાં આવે તેને Encyclopaedic Dictionary કહેવાય.

દા.ત., The Oxford Reference Dictionary

આ શબ્દકોશ ચિત્રથી ભરપૂર, અદ્યતન અને પ્રમાણભૂત તેમજ શબ્દકોશ અને સંક્ષિપ્ત વિશ્વકોશ બંનેની સુવિધા આપનારો કોશ છે. કેટલાંક વિષયલક્ષી વિશ્વકોશ પણ શબ્દકોશ જેવા હોય છે. શબ્દકોશ અને વિશ્વકોશ વચ્ચેની ભેદરેખા દોરવી મુશ્કેલ છે. બંનેમાં મુખ્ય તફાવત એ છે કે શબ્દકોશોમાં શબ્દોનું વિવરણ કરવામાં આવેલ હોય છે જ્યારે વિશ્વકોશમાં કોઈ મુદ્દાઓ અને વિષયો ઉપર વિસ્તૃત માહિતી સુવ્યવસ્થિત રીતે આપવામાં આવેલ હોય છે.

(3) Dictionary – Cum Handbook :

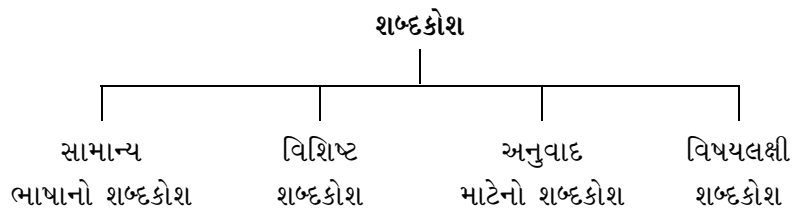
શબ્દકોશ સાથે વિષયોની સારણી આપવામાં આવે છે. પહેલો ભાગ ટૂંકી વ્યાખ્યાઓનો શબ્દકોશ છે. આની સાથે જોડાયેલ હેન્ડબુક ભાગ છે.

દા.ત. Dictionary and Handbook of Nuclear Medicine and Clinical Imaging

5.1.5 શબ્દકોશોના પ્રકાર (Different Types of Dictionary) :

વાક્યોની સંદર્ભ કૃતિના સ્વરૂપમાં શબ્દકોશને વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે. તેમાં વિષયના ક્ષેત્રો અને જુદી જુદી અભિરુચિનો સમાવેશ કરેલ હોય છે. તે વ્યાપક શ્રેણીના રૂપમાં હોય છે.

ઉપયોગિતા તેમજ વિશેષતાની દૃષ્ટિએ શબ્દકોશો ચાર વિભાગમાં વિભાજિત કરી શકાય છે :

- (1) સામાન્ય ભાષાના શબ્દકોશ
- (2) વિશિષ્ટ શબ્દકોશ
- (3) અનુવાદ માટેનો શબ્દકોશો
- (4) વિષયલક્ષી શબ્દકોશો

(1) સામાન્ય ભાષાના શબ્દકોશો :

ભાષાના સામાન્ય શબ્દોનું વર્ણન કરતાં શબ્દકોશોને સામાન્ય શબ્દકોશ કહેવામાં આવે છે. આવા શબ્દકોશો ખૂબ જ જાણીતા અને બધે જ સરળતાથી ઉપયોગમાં લેવાતાં હોય છે. આના ઉદ્દેશો મુજબ તેમને ત્રણ જૂથમાં વર્ગીકરણ કરી શકાય છે. જેમાં હેતુ, આકાર, ખંડો અને ઉપયોગ કરનારની વયને ધ્યાનમાં લેવાય છે :

(a) ઉદ્દેશો પ્રમાણે : (1) સૂચનાત્મક (2) વર્ણનાત્મક

(b) આકાર પ્રમાણે : (1) બૃહદશબ્દકોશ (2) અર્ધ સંક્ષિપ્ત અથવા ડેસ્ક શબ્દકોશ (3) સંક્ષિપ્ત અથવા પોકેટ શબ્દકોશ

(c) ઉપયોગ કરનારની વય પ્રમાણે : (1) બાળકો (2) કિશોર (3) ઉંમરલાયક

(A) સૂચનાત્મક અને વર્ણનાત્મક શબ્દકોશો :

આવા શબ્દકોશોનું સંકલન અને પ્રકાશન મુખ્ય ઉદ્દેશોની પૂર્તિ માટે કરવામાં આવે છે.

● **સૂચનાત્મક શબ્દકોશ :**

શબ્દોની જોડણી, ઉચ્ચારણ, અર્થ અને ઉપયોગો માટે ચોક્કસ માનકો નક્કી કરવાના ઉદ્દેશ માટે સંકલિત અને પ્રકાશિત શબ્દકોશને સૂચનાત્મક શબ્દકોશ કહેવાય છે.

આવા શબ્દકોશમાં ફક્ત માનક અને સ્વીકૃત અથવા માનક કરેલ શબ્દોનો સમાવેશ કરેલ હોય છે. આમાં તળપદી ભાષા અને બીજેથી લીધેલ શબ્દોનો સમાવેશ કરવામાં આવતો નથી.

દા.ત. Dictionary of the English Language

● **વર્ણનાત્મક શબ્દકોશ :**

કોઈપણ ભાષાના શબ્દોની જોડણી, ઉચ્ચારણ, અર્થ અને ઉપયોગ માટે, શબ્દોની નોંધ કરવા માટે વર્ણનાત્મક શબ્દકોશોનું પ્રકાશન કરવામાં આવે છે. આ શબ્દકોશમાં સંકલન સમય સુધી માન્ય અને સ્વીકાર થયેલો હોય એવા શબ્દોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. સમકાલિન સાહિત્યના સ્ત્રોતો જેવાં કે લોકપ્રિય, સાહિત્ય, ટેકનિકલ સામયિકો, મેગેજીનો અને સમાચાર પત્રોમાંથી શબ્દો ભેગા કરી લેવામાં આવે છે.

દા.ત., Oxford English Dictionary

(B) આકાર પ્રમાણે :

આકાર, ખંડો તથા કોઈ પણ ઉંમરના વાચકોના ઉપયોગની દૃષ્ટિથી જોતાં,

બૃહદ શબ્દકોશ : દા.ત., Webster's Third new International Dictionary of the English Language 1981.

ડેસ્ક શબ્દકોશ : દા.ત., New Shorter Oxford English Dictionary.

પોકેટ શબ્દકોશ : દા.ત., Pocket Oxford Dictionary of Current English

બાળકો માટેનો શબ્દકોશ : દા.ત., Webster's New Secondary School Dictionary

(C) ઉપયોગ કરનારની વય પ્રમાણે :

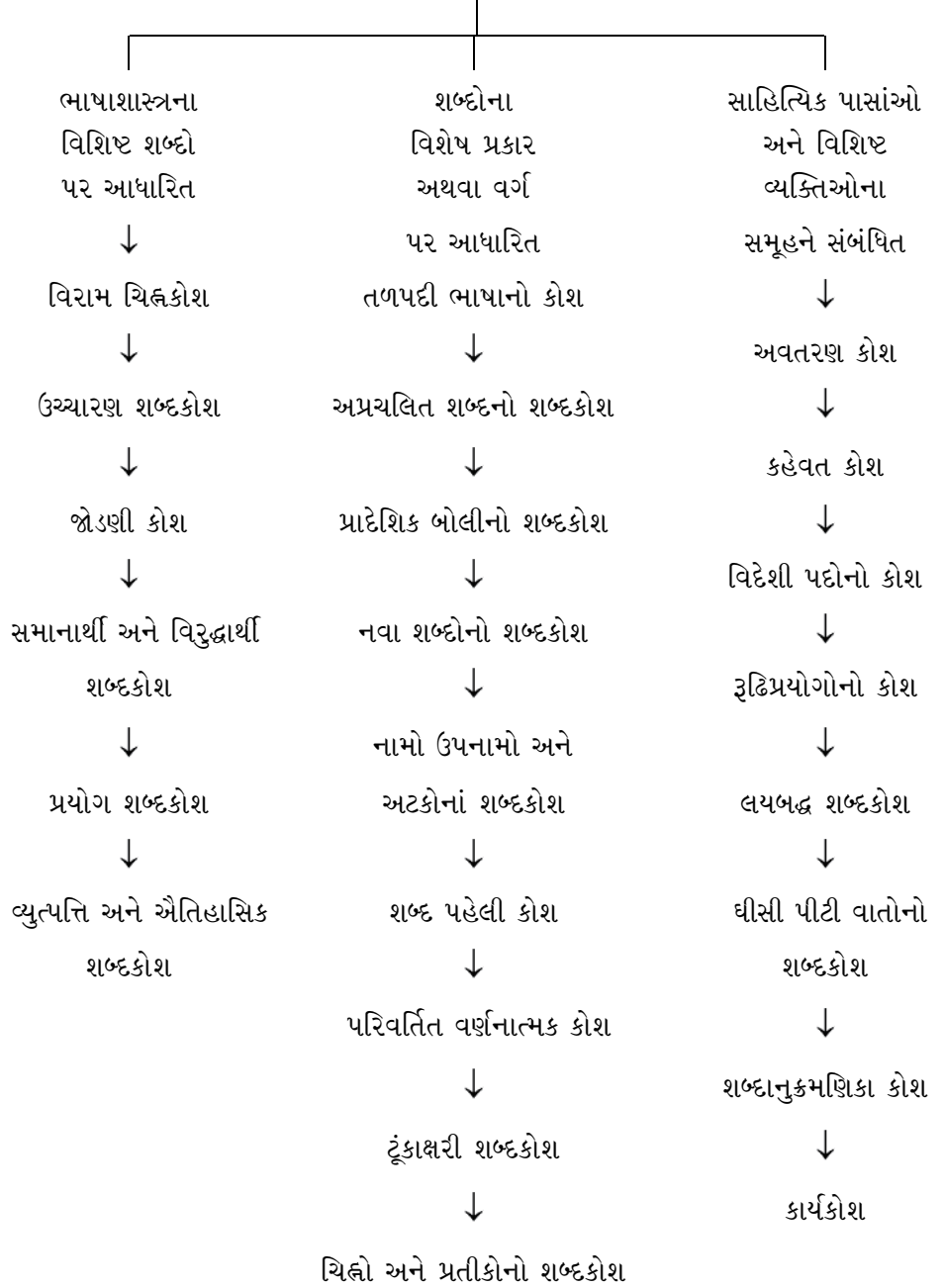
વયસ્કો માટે : દા.ત. હિન્દી શબ્દસાગર

બાળકોમાટે : દા.ત. Pocket Oxford Dictionary of Current English

કિશોર માટે : દા.ત., Webster's Third new International Dictionary of the English Language 1981.

આજકાલ શબ્દકોશોને સરળ, માહિતીપ્રદ અને ઉપયોગ કરવામાં સરળ રહે તે મુજબ સંકલિત અને પ્રકાશિત કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે.

વિશિષ્ટ શબ્દકોશો

(2) વિશિષ્ટ શબ્દકોશો :

કોઈ વિશેષ ઉદ્દેશ અથવા કોઈ ભાષાના પાસાંઓને ધ્યાનમાં રાખી જે શબ્દકોશ સંકલિત અને પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. તેને વિશિષ્ટ શબ્દકોશ કહેવામાં આવે છે. તેને ત્રણ ભાગમાં વિભાજિત કરવામાં આવે છે :

- (A) ભાષાશાસ્ત્રના વિશિષ્ટ શબ્દો પર આધારિત શબ્દકોશ
- (B) શબ્દોના વિશેષ પ્રકાર અથવા વર્ગ ઉપર આધારિત શબ્દકોશ
- (C) સાહિત્યિક પાસાંઓ અને વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓના સમૂહને સંબંધિત શબ્દકોશ

(A) ભાષાશાસ્ત્રના વિશિષ્ટ શબ્દો પર આધારિત શબ્દકોશ :

આ શબ્દકોશ જુદાં જુદાં વિભાગોમાં વિભાજિત થાય છે :

● **વિરામચિહ્ન કોશ :**

ભાષાના લેખિત સ્વરૂપમાં વિરામચિહ્ન ખૂબ જ મહત્વના હોય છે. ભાષા સમજવા અને યોગ્ય તથા સાચી રીતે વાંચવા, લખવા અને છાપવામાં ઉપયોગમાં લેવાતાં શબ્દકોશને વિરામચિહ્ન કોશ કહેવામાં આવે છે.

દા.ત. You have Point there : A guide to Punctuation and its Allis

● **ઉચ્ચારણ શબ્દકોશ :**

શબ્દોના શુદ્ધ અને સરળ ઉચ્ચારણને સમજવા અને બોલવામાં માટે તૈયાર થતાં શબ્દકોશને ઉચ્ચારણ શબ્દકોશ કહેવાય છે.

દા.ત. English Pronouncing Dictionary

● **જોડણીકોશ :**

જેની જોડણી મુશ્કેલ હોય તેવા શબ્દોને અગ્રીમતા આપવામાં આવે છે. જોડણી ઉચ્ચારણની માફક ન હોય, તે ઉચ્ચારણોથી જુદી હોય, જેની જોડણી અને ઉચ્ચારણ વચ્ચે તફાવત હોય તેવા મોટાભાગના શબ્દોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. દા.ત. Dictionary of Spelling.

● **સમાનાર્થી અને વિરુદ્ધાર્થી શબ્દોનો શબ્દકોશ :**

સમાનાર્થી અને વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો માટે અનેક કોશો છે. સામાન્ય શબ્દકોશમાં પણ સમાનાર્થી અને વિરુદ્ધાર્થી શબ્દોનો સમાવેશ કરેલ હોય છે. સમાનાર્થી શબ્દો માટે ‘થીસોરસ’ જાણીતો શબ્દકોશ છે.

આ કોશ કોસવર્ડ પઝલના ઉત્સાહી લોકો માટે, શબ્દભંડોળનું જ્ઞાન વધારવા માટે ઉપયોગી છે. આ શબ્દોનો ઉપયોગ કાળજીપૂર્વક અને વિવિધ અર્થો માટે બીજા શબ્દકોશ દ્વારા ચકાસણી કરવા ઉપયોગી છે.

દા.ત., હિન્દી પર્યાયવાચી કોશ

● **પ્રયોગ શબ્દકોશ :**

વ્યાકરણ, વાક્યરચના, શૈલી, મુહાવરાઓ તથા યોગ્ય શબ્દોના પ્રયોગને સંબંધિતક નિયમોની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા, લખાણની ખામીઓ અને ભાષણની ચર્ચા કરતાં શબ્દકોશને પ્રયોગ શબ્દકોશ કહેવામાં આવે છે.

દા.ત., A Dictionary of Modern English Usage.

● **વ્યુત્પત્તિ અને ઐતિહાસિક શબ્દકોશ :-**

શબ્દોનો ઇતિહાસ, તેનો વિકાસ અને ઉત્પત્તિ તથા કોઈ ભાષામાં તેનો વિકાસ વગેરેની ચર્ચા કરતાં શબ્દકોશને વ્યુત્પત્તિ અને ઐતિહાસિક શબ્દકોશ કહેવાય છે.

શબ્દોના અર્થ અને પ્રયોગોમાં જુદાં જુદાં સમયે થયેલ પરિવર્તિત તથા કેટલાંક પાસાંને વ્યક્ત કરવાં માટે ઉપયોગમાં લેવાતાં વિદેશી શબ્દો અને લોકોની ભાષા, સભ્યતા અને સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ પણ તેમાં જોવાં મળે છે.

દા.ત., The Concise Oxford Dictionary of English of English Etymology.

(B) શબ્દોના વિશિષ્ટ પ્રકાર અથવા વર્ગો પર આધારિત શબ્દકોશ :

આવા શબ્દકોશો સામાન્ય શબ્દકોશમાં સમાવિષ્ટ હોય પણ ખરાં અને ન પણ હોય. આ શબ્દકોશના અનેક પ્રકાર છે :

● **તળપદી ભાષાનો કોશ :**

રોજબરોજના વાર્તાલાપમાં ઉપયોગમાં લેવાતાં, ઔપચારિક રીતે અયોગ્ય, ઉચ્ચ પ્રકારના લખાણમાં ન લેવાતાં શબ્દોને તળપદી શબ્દો કહેવાય છે. તળપદી ભાષાના શબ્દોને શબ્દકોશમાં સમાવેશ ન કરવાની પ્રાચીન રીત હવે ઝડપથી બદલાઈ રહી છે. જેમાં માત્ર તળપદી ભાષાના શબ્દોનો સમાવેશ કરેલ હોય, શબ્દોની પરિભાષા, ઉદાહરણો અને અવતરણો અને ઉત્પત્તિ સંબંધિત વિસ્તૃત માહિતી આપવામાં આવી હોય તેવાં શબ્દકોશને તળપદી ભાષાનો શબ્દકોશ કહેવાય.

દા.ત. Oxford Dictionary of Modern Slang

● **અપ્રચલિત શબ્દોનો શબ્દકોશ :**

એવા શબ્દો કે જેનો પહેલાં પ્રયોગ કરવામાં આવતો હતો પણ વર્તમાનમાં પ્રયોગ થતો ન હોય, અપ્રચલિત કે કાળગ્રસ્ત થઈ ગયા હોય, આધુનિક અંગ્રેજી શબ્દકોશમાં એનો સમાવેશ કરવામાં આવતો ન હોય તેવાં શબ્દોનું સંકલન કરીને પ્રકાશિત કરવામાં આવતાં શબ્દકોશને અપ્રચલિત શબ્દકોશ કહેવામાં આવે છે. આ શબ્દકોશ દ્વારા અંગ્રેજી સાહિત્ય, કોઈ સમય, ભાષા અને સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિની જાણકારી મેળવવા શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓને ખૂબ જ ઉપયોગી છે.

દા.ત. Dictionary of Early English

● **પ્રાદેશિક બોલીનો શબ્દકોશ :**

પ્રાદેશિક ક્ષેત્રમાં વિશેષ રીતે બોલતી ભાષા, શબ્દો, વાક્ય શૈલી અને ઉચ્ચારો સામાન્ય બોલીથી જુદાં હોય છે. જે પ્રાદેશિક ભાષાના શબ્દો સંબંધિત હોય તેને પ્રાદેશિક બોલીના શબ્દકોશ કહેવાય છે.

દા.ત., American Dialect (ડાયલેક્ટ) Dictionary

● **નવા શબ્દોનો શબ્દકોશ :**

જૂના શબ્દકોશમાં ઉપલબ્ધ ન હોય તેવાં નવા શબ્દો અને તેનો અર્થ કે જેનો સમાવેશ શબ્દકોશમાં કરવાનો બાકી છે. તેનો સમાવેશ કરી પ્રકાશિત થતાં કોશને નવા શબ્દોનો શબ્દકોશ કહેવાય છે.

દા.ત. Barnhart Dictionary Companion, 1982

● **નામો, અટકો અને ઉપનામોનો શબ્દકોશ :**

વ્યક્તિગત નામો, અટકો અથવા ઉપનામો એકત્ર કરી જે શબ્દકોશ પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે તેને નામ શબ્દકોશ કહેવાય છે. ઉપનામ એ વૈકલ્પિક નામ અથવા ટૂંકું નામ છે.

દા.ત., The Penguin Book of Hindu Name, 1992

● **શબ્દપહેલી કોશ :**

શબ્દોની ટૂંકી વ્યાખ્યા સાથે શબ્દોમાં રહેલાં અક્ષરોની સંખ્યાના આધારે ગોઠવવામાં આવતાં શબ્દોના કોશને પહેલીકોશ કહેવામાં આવે છે.

દા.ત., Gem Dictionary for Crosswords Puzzles, London, Collins Pub.

● **પરિવર્તિત વર્ણમાળા શબ્દકોશ :**

વર્ણમાળાના અક્ષરોના ક્રમ બદલી બનાવવામાં આવતાં શબ્દો કે જેનો અર્થ નીકળતો હોય તેવાં શબ્દોનાં કોશને પરિવર્તિત વર્ણમાળા શબ્દકોશ કહેવામાં આવે છે. Male – Lame

દા.ત. Longman Anagram Dictionary

● **ટૂંકાક્ષરી શબ્દકોશ :**

મોટા અથવા લાંબા શબ્દોનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ જે નામનાં શરૂઆતનાં અક્ષરોને મેળવી બનાવવામાં આવતાં શબ્દોનાં કોશને ટૂંકાક્ષરી શબ્દકોશ કહેવાય. WHO – World Health Organization. આમ, આવાં વિશિષ્ટ શબ્દકોશમાં માત્ર ટૂંકાક્ષરી શબ્દનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. જે સંદર્ભ તરીકે ખૂબ જ ઉપયોગી છે.

દા.ત., Acronyms Dictionary of Library and Information Science

● **ચિહ્નો અને પ્રતીકોનો શબ્દકોશ :**

જે શબ્દકોશમાં શબ્દોનો નહીં પણ પ્રતિકો અને ચિહ્નોનો સમાવેશ કરવામાં આવેલ હોય તે કોશને ચિહ્નો અને પ્રતીકોનો શબ્દકોશ કહેવામાં આવે છે. ચિહ્નો અને પ્રતીકોનો પણ કોઈ અર્થ હોય છે. અને તેનો પ્રયોગ અભિવ્યક્તિ કરવામાં ભાષાનું કાર્ય કરે છે.

દા.ત., The Books of Signs

(C) **સાહિત્યિક પાસાંઓ અને વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓનાં સમૂહને સંબંધિત શબ્દકોશ :**

આવાં શબ્દકોશ વિશિષ્ટ પ્રકારની વ્યક્તિઓની જરૂરિયાત પુરી પાડે છે. આ શબ્દકોશના વિવિધ પ્રકાર છે :

● **અવતરણ કોશ :**

કોઈ વિદ્વાન કે મેઘાવી વ્યક્તિત્વ ધરાવતી વ્યક્તિ દ્વારા લખેલ અથવા વ્યાખ્યાન સમયે કરેલ અથવા કોઈ વિશેષ પ્રકારના સંબંધિત વચન આપેલ હોય તેનાં શબ્દોનાં સમૂહને અવતરણ કોશ કહેવાય છે. કોઈ અવતરણની ચકાસણી કરવા તથા વિશેષ પ્રસંગ માટે, કોઈ વિશેષ વિષય પર કોઈ વિશેષ લેખકના અવતરણો નોંધે છે. દા.ત. Oxford Dictionary of Quotations

● **કહેવત કોશ :**

કહેવતોનું વ્યવસ્થાપન એમાં ઉપયોગમાં લેવાયેલ પ્રથમ મહત્વપૂર્ણ શબ્દના આધાર ઉપર વર્ણાનુક્રમમાં ગોઠવાયેલાં કહેવતોના સંગ્રહના પ્રકાશિત કોશને કહેવત કોશ કહેવામાં આવે છે. આમાં મહત્વપૂર્ણ શબ્દોના આધાર અને અન્ય મહત્વપૂર્ણ મુખ્ય શબ્દોના આડ સંદર્ભ પણ આપવામાં આવેલાં હોય છે.

દા.ત., Cosine Oxford Dictionary of Proverbs.

● **વિદેશી પદોનો શબ્દકોશ:**

વિદેશી કહેવતો અને શબ્દોને સંકલિત કરી બનાવતાં શબ્દકોશને વિદેશી પદોનો શબ્દકોશ કહેવાય છે. આમાં વિદેશી મૂળ શબ્દો તથા કહેવતો સાથે સંબંધિત દેશોનો ઉલ્લેખ પણ કરવામાં આવે છે.

દા.ત., A Dictionary of Foreign Words and Phrase in Current English

● **રૂઢિપ્રયોગોનો શબ્દકોશ :**

રૂઢિપ્રયોગોના અર્થ, પ્રયોગ અને વ્યાખ્યા સાથે પ્રકાશિત થતાં શબ્દોના કોશને રૂઢિપ્રયોગોનો શબ્દકોશ કહેવાય છે. તેની ગોઠવણી વર્ણાનુક્રમમાં કરવામાં આવેલ છે.

દા.ત., A Book of English Idioms

● **લયબદ્ધ શબ્દકોશ :**

એક સરખાં લયવાળાં શબ્દોને એક સાથે સમૂહબદ્ધ કરી પ્રકાશિત કરવામાં આવતાં કોશને લયબદ્ધ શબ્દકોશ કહે છે. સામાન્ય શબ્દકોશ અને આ શબ્દકોશની ગોઠવણમાં તફાવત હોય છે.

દા.ત., The Poet's Manual and Rhyming

● **ઘીસીપીટી વાતોનો શબ્દકોશ :**

અર્થહીન, વાતો, અપ્રચલિત જૂની થઈ ગયેલ વાતો, જેની અભિવ્યક્તિ વ્યંગ ભાષામાં હોય તેવાં શબ્દોનાં કોશને ઘીસીપીટી વાતોનો શબ્દકોશ કહે છે. બોલવા કરતાં લખવામાં તેનો વધારે ઉપયોગ થાય છે.

દા.ત. A Dictionary of Cliche with An Introductory Essay.

આ કોશમાં ઘણાં જૂનાં વારંવાર ઉપયોગમાં લેવાતાં અર્થહીન બનેલા શબ્દોનો સમાવેશ થયેલ છે.

શિક્ષક અને લેખકો તેનો ઉપયોગ કરતાં નથી. શ્રોતા માટે આવી વાતોનો ઉપયોગ શરમજનક છે.

● **શબ્દાનુક્રમણિકા કોશ :**

મુખ્ય અને મહત્વપૂર્ણ શબ્દોની કક્કાવારી અનુક્રમણિકા અને કૃતિ વિશેષમાં પ્રયુક્ત કરેલ હોય અને શબ્દ સંબંધિત વાક્યાંશના પણ ઉદાહરણ આપેલ હોય તેવાં કોશને શબ્દાનુક્રમણિકા શબ્દકોશ કહેવાય છે.

દા.ત., Critical Word Index to Bhagvadgita.

● **કાવ્યકોશ :**

“ગ્રેડસ” શબ્દનો ઉપયોગ એવાં શબ્દકોશ માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલ છે. જે મુખ્યત્વે કવિતા રચનારા માટે ઉપયોગી છે.

(3) અનુવાદ માટેના શબ્દકોશ

કોઈ એક ભાષામાંથી બીજી ભાષામાં શબ્દોના અર્થ પ્રદાન કરનાર શબ્દકોશોને દ્વિભાષી અથવા બહુભાષી શબ્દકોશ કહેવાય છે. આવા શબ્દકોશનો ઉપયોગ અનુવાદ કરવા માટે થાય છે. વિદેશી ભાષાના પુસ્તકોનું સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદ કરવા અથવા સ્થાનિક ભાષાનું બીજી ભાષામાં અનુવાદ કરવા તેનો ઉપયોગ થાય છે. તેને પ્રકારમાં વિભાજિત કરી શકાય છે.

● **દ્વિભાષીય શબ્દકોશ :**

કોઈ એક ભાષાના શબ્દનો અર્થ અન્ય એક ભાષામાં આપેલ હોય છે. બીજી ભાષાને શીખવા તથા તેનું જ્ઞાન મેળવવા માટે ખાસ આવા શબ્દકોશ તૈયાર કરવામાં આવે છે આવા શબ્દકોષ જુદાં જુદાં આકારમાં મળે છે.

દા.ત. English — Gujarati Dictionary

● **બહુભાષીય શબ્દકોશ : (Multilingual Dictionaries)**

કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટી પ્રેસ, ઓક્સફર્ડ, કોલિન્સ જેવા પ્રકાશકોએ દ્વિભાષી શબ્દકોશ પ્રકાશિત કર્યા છે. અંગ્રેજી ભાષાના શબ્દનો અર્થ અન્ય યુરોપીયન ભાષામાં આપવામાં આવેલ છે. સંયુક્ત રાજ્ય અમેરિકામાં Harrp દ્વિભાષી શબ્દકોશના પ્રકાશનમાં અગ્રણી પ્રકાશક છે. અંગ્રેજી ભાષાના આ શબ્દકોશમાં પ્રથમ ભાગમાં વિદેશી ભાષાના શબ્દ આપી પછી અંગ્રેજી ભાષાના સમકક્ષ શબ્દ આપવામાં આવે છે. અને બીજા ભાગમાં અંગ્રેજી શબ્દ પ્રથમ પછી વિદેશી ભાષાના પદ આપવામાં આવે છે. ફ્રેન્ચ ભાષાના પદ આપવામાં આવે છે. ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજી શબ્દકોશના પ્રકાશન માટે

ન્યૂયોર્કના Scriber ખૂબ જ પ્રસિદ્ધ છે. દરેક ભાષાના દ્વિભાષી શબ્દકોશ ખૂબ જ લોકપ્રિયતાથી પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

ઑક્સફર્ડનો દ્વિભાષી શબ્દકોશ	કોલિન્સ દ્વિભાષી શબ્દકોશ
ફ્રેંચ ઇટાલિયન, રશિયન, ગ્રીક, ટર્કિશ, ચાઈનીઝ આ અરેબીકજેવી ભાષાઓમાં અને યુરોપીયન ભાષાઓમાં સંક્ષિપ્ત અને દળદાર શબ્દકોશનું પ્રકાશન ઑક્સફર્ડ દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે. દા.ત. The Pocket Oxford German	કોલિન્સ દ્વારા ઇટાલિયન, ફ્રેન્ચ અને સ્પેનિશ દ્વિભાષી શબ્દકોશોની સંક્ષિપ્ત અને દળદાર આવૃત્તિ પ્રકાશિત થયેલ છે. થયેલ છે. દા.ત. Collins Pocket દા.ત. German Dictionary.

ચિત્રો વડે માહિતીને સમજાવવાનું અભિવ્યક્તિ કરવાનું ક્યારેક ક્યારેક ટિપ્પણી, વર્ણન અને વ્યાયાની તુલનાએ ઘણું સહેલું હોય છે.

28000 વસ્તુઓની જાણકારી. બન્ને ભાષાઓમાં તેના નામો ચિત્રો સાથે “Oxford – Duden pictorial bilingual dictionaries આપવામાં આવી છે.”

● **બહુભાષી શબ્દકોશ : (Multilingual Dictionaries) :**

મૂળ ભાષાના શબ્દો માટે અન્ય ત્રણ અથવા ત્રણથી વધારે ભાષાઓના શબ્દો આપવામાં આવેલાં હોય તેવાં શબ્દકોશને બહુભાષી શબ્દકોશ કહેવાય છે. મુખ્ય ભાષાની કક્કાવારી પ્રમાણે ગોઠવેલા હોય છે. તે અનુવાદ માટે ઉપયોગી છે.

દા.ત. English – Gujarati – Hindi Dictionary

અંગ્રેજીમાં તેને પોલીલોટ ડિક્શનેરી પણ કહેવાય છે. મૂળ ભાષાના શબ્દ સાથે ત્રણ અથવા ત્રણથી વધારે ભાષાના સમકક્ષ શબ્દોને શબ્દકોશમાં આપવામાં આવે છે.

આમાં ઉદ્યોગ, વાણિજ્ય ટેકનોલોજી, અણુવિજ્ઞાન, વાસ્તુકલા, અવકાશ અને રોજબરોજની ઉપયોગ વસ્તુઓનો શબ્દભંડોળ આપવામાં આવ્યો છે. તે વિદ્યાર્થીઓ, અનુવાદકો, વ્યાપારીઓ અને પ્રવાસીઓ માટે આવા શબ્દકોશો ખૂબ જ ઉપયોગી હોય છે. જેવા કે

ગુજરાતી અને ઈંગ્લિશ

જર્મન અને ઈંગ્લિશ

ડચ અને ઈંગ્લિશ

ઈંગ્લિશ અને જાપાનીઝ

સંસ્કૃત અને હિન્દીના દ્વિભાષી શબ્દકોશનો વિચાર કરીએ તો :-

સર મોનિયર વિલિયમ્સનું નામ સુવિખ્યાત છે. તેમાં તેમણે 1851 માં અંગ્રેજી – સંસ્કૃત અને સંસ્કૃત અંગ્રેજી શબ્દકોશનું સંકલન કર્યું હતું. પ્રથમ પ્રકાશન, 1851, પુનઃ મુદ્રણ ભારતમાં લિથોગ્રાફી વડે કરવામાં આવ્યું હતું અને 1963માં મોતીલાલ બનારસી દાસે તેનું પુનઃ મુદ્રણ કર્યું હતું.

ભારત બહુભાષીય દેશ હોવાને કારણે દ્વિભાષી અને ત્રિભાષી શબ્દકોશો વધારે પ્રમાણમાં પ્રકાશિત થયા છે. કેન્દ્રિય હિન્દી નિર્દેશાલયે સંસ્કૃતિ વિભાગ, ભારત સરકાર દ્વારા 20 થી વધુ દ્વિભાષીય શબ્દકોશનું પ્રકાશન કર્યું છે. આમાં મોટા ભાગના હિન્દી ભાષા અને બાકીના બીજાં ક્ષેત્રીય ભાષાઓમાં છે. આવા શબ્દકોશ અનુવાદ કરવા માટે ખૂબ જ ઉપયોગી છે. આ નિર્દેશાલય દ્વારા ભારતીય ભાષાના, હિન્દી આધારિત વિદેશી અને વિદેશી ભાષાઓ ઉપર આધારિત શબ્દકોશોનું પ્રકાશન કરેલ છે.

(4) વિષયલક્ષી શબ્દકોશો :

કોઈ વિષય વિશેષ કે પદોથી સંબંધિત શબ્દકોશને વિષય શબ્દકોશ કહેવામાં આવે છે. વિષયકોશમાં કોઈ વિષય, વિશેષથી સંબંધિત વિશિષ્ટ તથા ટેકનિકલ પદોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. આવાં શબ્દો સામાન્ય શબ્દકોશમાં મળતાં નથી. આ ટેકનિકલ શબ્દો સંબંધિત વિષયના તજજ્ઞો દ્વારા નિર્માણ કરવામાં આવે છે અથવા બીજી ભાષાઓમાંથી લઈ શબ્દકોશમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે. આવાં કોશમાં શબ્દોનું વિસ્તૃત વર્ણન, પદો અને શબ્દોની વ્યાખ્યા અને ટિપ્પણ આપવામાં આવેલ હોય છે. તે જુદાં જુદાં પ્રકારનાં હોય છે.

(A) સંક્ષિપ્ત વિષયકોશ : કેટલાંક કોશો દળદાર આકારના અને કેટલાક સંક્ષિપ્ત કોશો હોય છે. દા.ત.

The Concise McGraw – Hill Dictionary of Modern Economics.

(B) એકભાષીય વિષયકોશ (Unilingual)

પુસ્તકાલય વિજ્ઞાન પારિભાષિક કોશ

બૃહદ્ પારિભાષિક શબ્દ સંગ્રહ : વિજ્ઞાનખંડ : નવી દિલ્હી, કેન્દ્રીય હિન્દી : સંખ્યા 1990

(C) દ્વિભાષી અને બહુભાષીય વિષયકોશ

પુસ્તકાલય વિજ્ઞાન પારિભાષીક કોશ

German – English Technical and Engineering Dictionary

સામાન્ય રીતે શબ્દકોશ એટલે શબ્દનો અર્થ એવું જ વિચારીએ છીએ પરંતુ શબ્દકોશના વિસ્તૃત સ્વરૂપો અને પ્રકારો વિશે જોતાં તેની વિસ્તૃતતાનો ખ્યાલ આવે છે. અને રોજબરોજનાં જીવનમાં તેની ઉપયોગિતા અને મહત્ત્વ વિશે સમજી શકાય છે.

દા.ત. જર્મન – હિન્દી કોશ – 2 ભાગ

ગુજરાતી – અંગ્રેજી કોશ

5.1.6 શબ્દકોશનું મૂલ્યાંકન (Evaluation of Dictionary) :

અગાઉના એકમમાં શબ્દકોશની ચર્ચા ખૂબ જ ઉપયોગી અને મહત્ત્વપૂર્ણ સ્ત્રોતના સ્વરૂપે કરી. શબ્દકોશની મુખ્ય વિશેષતા, વૈકલ્પિક નામ, જેવાં કે થિસોરસ, શબ્દસંગ્રહ ઉપરાંત થિસોરસ અથવા વિશ્વકોશ આ બે કક્ષાના સંદર્ભ સ્ત્રોતના ગુણોને એકબીજાં સાથે ભેળવીને શબ્દકોશના સંકલન અંગેની ચર્ચા કરી. શબ્દકોશની ઉપયોગિતા વિશેની માહિતી આપી. જુદાં જુદાં પ્રકારના શબ્દકોશની માહિતી સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવા માટે શબ્દકોશના ઉદાહરણો પણ આપ્યા.

સંશોધનમાં પ્રગતિને કારણે નવા શબ્દકોશોનું પ્રકાશન અને જૂના શબ્દકોશોને સંશોધિત કરી વધારેમાં વધારે શુદ્ધતા અને યોગ્યતા સાથે નવી આવૃત્તિઓ વિસ્તૃત માહિતી સાથે નવા સ્વરૂપે પ્રકાશિત થતી હોય છે. કોઈપણ ગ્રંથાલય માટે બધા જ શબ્દકોશની ખરીદી કરવી શક્ય હોતી નથી. આ ઉપરાંત કોઈપણ શબ્દકોશને યોગ્ય અને પરિપૂર્ણ માની ન શકાય. શબ્દકોશ વિજ્ઞાનના પ્રખ્યાત વિદ્વાન ડૉ. જોનસરે શબ્દકોશની સરખામણી ઘડિયાળ સાથે કરતાં કહ્યું હતું કે, ‘કોઈ સ્ત્રોત ન હોય તેનાં કરતાં બિન ઉપયોગી સ્ત્રોતનું હોવું સારી વાત છે. અને જે સર્વ શ્રેષ્ઠ છે તે પણ પૂરેપૂરું શુદ્ધ અને પરિપૂર્ણ ન હોઈ શકે.’ નવા શબ્દોના ઉપયોગ સાથે જૂના શબ્દો દૂર થાય છે અને ભાષામાં પરિવર્તન આવે છે. આથી શબ્દકોશની ખરીદી અને સંકલન કરતાં પહેલાં સંપૂર્ણ તપાસ અને પરીક્ષણ કરવું જરૂરી હોય છે. શબ્દકોશની કિંમત અને વિષયવસ્તુ બંનેને ધ્યાને રાખીને તેનું મૂલ્યાંકન કરવું પડે. આથી શબ્દકોશનું મૂલ્યાંકન કેવી રીતે કરીશું તે વિશે જોઈએ તો તેના મૂલ્યાંકન માટેના માપદંડો વિશે ચર્ચા કરીએ.

શબ્દકોશનાં મૂલ્યાંકન માટેનાં માપદંડો :-

- (1) અધિકૃતતા (Authority)
- (2) વિષય—વિસ્તાર અને ઉદ્દેશ (Scope & Purpose)
- (3) શબ્દોની ગોઠવણી અને શબ્દનું નિરૂપણ (Word arrangement and word treatment)
- (4) આકાર — સ્વરૂપ (Format)
- (5) વિશિષ્ટ વિશેષતાઓ (Special Features)

(1) અધિકૃતતા (Authority) :

કોઈપણ શબ્દકોશની અધિકૃતતા તેના સંકલનકાર તથા પ્રકાશકની લોકપ્રિયતા અને ખ્યાતિ પર આધાર રાખે છે. આથી જ ભાષાશાસ્ત્રી ઉચ્ચાર, જોડણી, ઉત્પત્તિ માટે વિષયોના નિષ્ણાતોની મદદથી શબ્દકોશની રચના અને ત્યારબાદ પ્રકાશનની કાર્યવાહી કરે છે. સંકલન કરનાર અને નિષ્ણાતોની અધિકૃતતાનું મૂલ્યાંકન તેની યોગ્યતા અને પોતાના વિષય ક્ષેત્રમાં તેમના યોગદાન પરથી કરવામાં આવે છે.

શબ્દકોશના મૂલ્યાંકનનો મુખ્ય આધાર તેનો પ્રકાશક છે. જેમજેમ ભાષામાં નવા શબ્દો ઉમેરાતાં જાય અપ્રચલિત શબ્દો રદ થાય ત્યારે શબ્દકોશમાં સુધારા—વધારા કરવા જરૂરી હોય છે. આથી જે શબ્દકોશને નિયમિત અદ્યતન રાખવામાં આવે તેની અધિકૃતતા વધારે હોય છે.

શબ્દકોશના પ્રકાશનમાં કેટલાંક પ્રકાશકોએ લોકપ્રિયતા મેળવેલ છે. દા.ત. યુનાઈટેડ સ્ટેટમાં મૈકગ્રોહિલ, જી. એન્ડ સી. મેરિયમ, ઇંક એન્ડ વાગ્નલ, બ્રિટનમાં ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી, લોંગમેન, કેમ્બ્રિજ જેવા પ્રકાશકોએ શબ્દકોશના પ્રકાશનમાં નિપુણતા મેળવેલ છે. તેઓ એ શબ્દકોશના પ્રકાશન કરી નિયત સમયમાં સુધારા / વધારા કરી નવી આવૃત્તિ પણ પ્રકાશિત કરેલ છે. એલ્સવેર અને પેંગ્વિન પ્રકાશકો પણ અનેક વિષયના શબ્દકોશનું પ્રકાશન કરેલ છે.

(2) વિષય—વિસ્તાર અને ઉદ્દેશ (Scope & Purpose) :

શબ્દકોશના સંકલનકાર દ્વારા શબ્દોની પસંદગીના આધાર અને શબ્દભંડોળના આકારનું પરીક્ષણ કરીને વિષય — વિસ્તારનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવે છે. શબ્દકોશના વિષય ક્ષેત્ર અને ઉદ્દેશનું મૂલ્યાંકન પરિચય અને પ્રસ્તાવનાના અભ્યાસથી કરી શકાય. જે પ્રકારના વાચકો માટે તેનું સર્જન કરવામાં આવ્યું હોય અને જે શ્રેણી અંતર્ગત તેની ગણના કરી હોય તેનાં આધારે શબ્દકોશના ઉદ્દેશને નક્કી કરી શકાય. ઉદાહરણ તરીકે ભગવદ્ગોમંડળની પ્રસ્તાવના જોતાં તેનો ઉદ્દેશ જાણી શકાય છે.

(3) શબ્દગોઠવણી અને શબ્દનું નિરૂપણ (Word Arrangement and word Treatment) :

શબ્દકોશનો સરળતાથી ઉપયોગ કરી શકે તે માટે મોટાભાગનાં શબ્દકોશોમાં શબ્દોને કક્કાવારી ક્રમમાં ગોઠવવામાં આવે છે. પરંતુ જે શબ્દકોશના ઉપયોગની માર્ગદર્શિકા સહિત પ્રગટ હોય તે સારી રીતે તૈયાર થયેલ શબ્દકોશ કહેવાય. ઉપયોગકર્તા માટે ઉપયોગ અંગેની માર્ગદર્શિકા ખૂબ જ ઉપયોગી થાય છે. શબ્દકોશનું નોંધનું સ્વરૂપ, ક્રમ તથા ગોઠવણીમાં એકરૂપતા અને સંકેતની વિધિ સ્પષ્ટ હોવી જોઈએ. બધા શબ્દકોશમાં જોડણી, ઉચ્ચાર તથા વ્યાકરણની દૃષ્ટિથી દરેક શબ્દ માટે સંકેત, શબ્દ—વિન્યાસ, વ્યાખ્યા પ્રયોગ, સમાનાર્થી અને વિરોધાર્થી શબ્દોને ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે.

ઉચ્ચારણોને ભાષા—ચિહ્નોની સહાયતાથી સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે અને તેના ભેદને પણ સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે. અવાજના પ્રતિકોથી વ્યક્ત કરવામાં આવેલ ઉચ્ચારણોને એ જ અવાજ માત્રથી ઓળખવા જોઈએ. જુદાં જુદાં દેશની જોડણીની વિવિધતાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. ટૂંકાક્ષરો સ્વયં સ્પષ્ટ થવા જોઈએ. ઉપયોગકર્તાને સંદર્ભ જોવામાં સુસંગતા રહે તે માટે ટૂંકાક્ષરોની ચાવી શરૂઆત કે અંતમાં આપવી જોઈએ.

(4) આકાર—સ્વરૂપ (Format) :

શબ્દકોશના સ્વરૂપ માટે તેનો આકાર, બાંધણી, કાગળ, છાપકામ વગેરે શબ્દકોશના મૂલ્યાંકનના મહત્વના માપદંડ હોય છે. તેનું ભૌતિક સ્વરૂપ સરળતાથી ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવું હોવું જોઈએ. આકાર, બાંધણી, કાગળ, છાપકામ વગેરે આકર્ષક હોવા જોઈએ. ઉદાહરણ તરીકે The Oxford English Dictionary નો આકાર — સ્વરૂપ આકર્ષક છે.

- **કદ (Size) :** શબ્દકોશનું કદ તેની લંબાઈ, પહોળાઈ, જાડાઈ અને તેમાં સમાયેલ માહિતીની વ્યાપ્તિ અને નોંધોની સંખ્યા ઉપર આધાર રાખે છે. એક ભાગના શબ્દકોશને બદલે વધારે ભાગવાળા શબ્દકોશ પસંદ કરાય છે ટૂંકા અને જાડા ગ્રંથની તુલનામાં લાંબો અને પાતળો ગ્રંથ વાપરવામાં વધારે અનુકૂળતા રહે છે.
- **બાંધણી :** શબ્દકોશનો ઉપયોગ વધારે થતો હોવાથી પાકા પૂંઠાવાળા પસંદ કરવો જોઈએ.
- **કાગળ :** શબ્દકોશના ઉપયોગમાં અગવડતા ઊભી ન થાય તે માટે અપારદર્શી પરંતુ પાતળા કાગળનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. જાડા કાગળથી કોશનું વજન અને પહોળાઈ વધારે થાય છે.
- **મુદ્રણ (Print) :** શબ્દકોશના ટેકનિકલ અને યાંત્રિક મુદ્દાઓ ઉપર પણ ધ્યાન આપવું જોઈએ. જેમ કે, મુદ્રણનો આકાર, સ્પષ્ટતા, મોટા અક્ષરોમાં છાપકામ, શબ્દોનું મધ્યમાં સ્થાન, અક્ષર માટેની અનુક્રમણિકા, કોઠા, હાંસિયા, ચિત્રો વગેરે મુદ્રણમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. જે શબ્દકોશની ખાસિયતને પ્રોત્સાહિત કરે છે.
- **આકર્ષક સ્વરૂપ :** શબ્દકોશનું સ્વરૂપ સુંદર, મનોહર અને આકર્ષક હોવું જોઈએ કે જોનારને તેનું સ્વરૂપ જોઈને તે જોવાની ઈચ્છા જાગે.

(5) વિશિષ્ટ ખાસિયતો (Special Features) :

ત્વરિત સંદર્ભ સ્ત્રોતના સાધન તરીકે કેટલાંક શબ્દકોશો કાર્ય કરતાં હોય છે. સામાન્ય અને વિષય શબ્દકોશમાં વિશ્વકોશોની વિશેષતા હોય છે. તેને પરિણામે શબ્દકોશની કિંમત વધારે હોય છે. તે વિશિષ્ટ ખાસિયતો જોઈએ તો,

- (A) આકાર, જનસંખ્યા, અને અન્ય વસતિગણતરીના આંકડા સાથે જુદી જુદી જગ્યાની ભૌગોલિક અને ઐતિહાસિક માહિતી આપેલ હોય.
- (B) જુદા જુદા ક્ષેત્રોની મહાન વ્યક્તિઓના જીવનચરિત્રની રૂપરેખા
- (C) ખ્યાતનામ, સામાજિક, રાજનૈતિક, આર્થિક, ધાર્મિક શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ અને સંગઠનોના નામ
- (D) જેની વ્યાખ્યા મુશ્કેલ હોય એવા શબ્દોનું ચિત્રલેખન માનચિત્ર આપેલ હોય.
- (E) તોલ-માપના કોષ્ટકો
- (F) ફૂલો, ફળો, વનસ્પતિ, જતું, પશુ — પંખી, યંત્રો અને મોટરકારોના રંગબેરંગી ચિત્રો સાથે કુદરતી રંગો અને આકાર

આ વિશેષતા ઉપરાંત, ટૂંકા અક્ષરો, પર્યાય, ચિત્તો, પ્રતીકો, ઉચ્ચારો, તુલનાત્મક કોઠાઓ, ત્વિન્ન વિષયોમાં વપરાતાં શબ્દો, મુહાવરા, વગેરેનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હોય.

આમ, મૂલ્યાંકનના મુદ્દાઓને ધ્યાનમાં રાખીને આદર્શ શબ્દકોશોનું મૂલ્યાંકન થઈ શકે. આમ, શબ્દકોશની મૂલ્ય ને ઉપયોગિતાના મૂલ્યાંકન કરવા માટે ઉપયોગી માપદંડોને ચર્ચા કરી ઉદાહરણ તરીકે Geographical Dictionary, District Censuses Handbook તેના ઉદાહરણ છે.

સામાન્ય ગ્રંથ અને સંદર્ભગ્રંથનો તફાવત :

- (1) ઉદ્દેશ : સામાન્ય ગ્રંથનો ઉદ્દેશ સામાન્ય તથ્યોને પ્રગટ કરવાનો છે. જ્યારે સંદર્ભ ગ્રંથનો ઉદ્દેશ વિશિષ્ટ તથ્યોને પ્રગટ કરવાનો હોય છે.
- (2) લેખક : સામાન્ય ગ્રંથના લેખક સામાન્ય વ્યક્તિ હોય છે. જ્યારે સંદર્ભ ગ્રંથનો લેખક વિદ્વાન અથવા ઉચ્ચ યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરેલ વ્યક્તિ હોય છે.
- (3) પ્રકાશન : સામાન્ય ગ્રંથનું કોઈ પણ પ્રકાશન કરી શકે છે. જ્યારે સંદર્ભ ગ્રંથનું પ્રકાશન કોઈ લોકપ્રિય કે પ્રસિદ્ધ પ્રકાશક જ કરે કે તો જ તેનું મહત્ત્વ હોય છે.
- (4) માહિતી : સામાન્ય ગ્રંથની માહિતી કોઈપણ રીતે પ્રમાણિત કરી શકાતી નથી. જ્યારે સંદર્ભ ગ્રંથની માહિતી પ્રમાણિત હોય છે.
- (5) અધ્યયન : સામાન્ય ગ્રંથનું અધ્યયન પ્રથમ પાનાથી છેલ્લાં પાનાં સુધી કરી શકાય છે. જ્યારે સંદર્ભ ગ્રંથનું વાંચન સર્ગળ કરી શકાતું નથી.
- (6) સ્વરૂપ અને આકાર : સામાન્ય ગ્રંથમાં માહિતીનું નિરૂપણ સ્વરૂપ, ફકરા, પ્રકરણ, ભાગ સ્વરૂપે હોય છે. જ્યારે સંદર્ભ ગ્રંથોમાં માહિતીની ગોઠવણી વર્ણનિકમ કે વર્ગાનિકમ અથવા સંયુક્ત સ્વરૂપે હોય છે.
- (7) ઉપયોગ : સામાન્ય ગ્રંથનો ઉપયોગ ગ્રંથાલયની બહાર થઈ શકે છે. એટલે કે તે દેય હોય છે. જ્યારે સંદર્ભગ્રંથ ઉપયોગ ગ્રંથાલયની અંદર જ થઈ શકે છે. એટલે કે તે અદેય હોય છે.
- (8) ઉપયોગકર્તા : સામાન્ય ગ્રંથનો ઉપયોગ સામાન્ય વાચક કરે છે. જ્યારે સંદર્ભગ્રંથનો ઉપયોગ વિશિષ્ટ પ્રશ્નના જવાબ માટે માહિતીની આવશ્યકતા માટે વિશિષ્ટ પ્રકારના વાચક કરે છે.
- (9) કદ : સામાન્ય ગ્રંથનું કદ સામાન્ય હોય છે. જ્યારે વિશિષ્ટ ગ્રંથનું કદ વિશાળ હોય છે.
- (10) પાનાની સંખ્યા : સામાન્ય ગ્રંથના પાનાની સંખ્યા મધ્યમ એટલે કે 100 થી 300ની અંદર હોય છે. જ્યારે સંદર્ભગ્રંથમાં પાનાની સંખ્યા વધારે હોય છે. જે સામાન્ય ગ્રંથ કરતાં ખૂબ જ વધારે હોય છે.
- (11) ટકાઉપણું : સામાન્ય ગ્રંથનું બાઈન્ડિંગ મોટેભાગે સાદું અને કાગળ પાતળાં હોય છે. આથી તે લાંબો સમય ટકી રહેતા નથી. તેની સરખામણીમાં સંદર્ભ ગ્રંથના કાગળની સાથે તેની બાંધણી પણ મજબૂત (હાર્ડ બાઉન્ડ) હોવાથી ટકાઉ હોય છે.
- (12) મૂલ્ય : સામાન્ય ગ્રંથ કિંમતમાં સસ્તા હોય છે. જ્યારે સંદર્ભ કિંમતમાં મોંઘા હોય છે.
- (13) ઉપયોગિતા : સામાન્ય ગ્રંથનો ઉપયોગ વિષયના વ્યવસ્થિત અભ્યાસ માટે કરવામાં આવે છે. જ્યારે સંદર્ભ ગ્રંથનો ઉપયોગ વિષયની સામાન્ય જાણકારી માટે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

આમ, સામાન્ય ગ્રંથ અને સંદર્ભ ગ્રંથમાં શું તફાવત છે તે જોઈ શકાય અને સમજી શકાય.

5.2 વિશ્વકોશ (Encyclopedia)

આજનો સમાજ માહિતી સમાજ અને માહિતી યુગ તરીકે ઓળખાય છે. માહિતી એ શક્તિ છે. માનવ તેનું અસ્તિત્વ સમજાય છે. સંશોધન અને વિકાસને કારણે માહિતીએ વિરાટ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. વિશ્વકોશ એટલે માહિતીનું વિસ્તૃત, વિરાટ અને વિવિધરંગી સ્વરૂપને સમાવવાની યોજના. વિશ્વકોશમાં જ્ઞાનની બધી જ શાખા—પ્રશાખાઓ કે કોઈ એક ક્ષેત્રમાં સર્વાંગી માહિતી એકત્રિત કરી વ્યવસ્થિત રીતે રજૂ કરવામાં આવે છે. વિશ્વકોશ એટલે માહિતીનો ભંડાર, તેમાં પ્રાચીનથી માંડી અદ્યતન માહિતી, ટૂંકી, સાચી અને અધિકૃત સ્વરૂપમાં આપવામાં આવેલ છે.

5.2.1 પરિભાષા :

વિશ્વકોશનું અંગ્રેજી પદ Encyclopedia ગ્રીક ભાષાના “Enkyklios Paideia” પરથી આવેલો છે. જેનો અર્થ સામાન્ય શિક્ષણ (General Education) અથવા જ્ઞાનવર્તુળ (Circle of Knowledge) કે શીખવા – જાણવા માટેનું વર્તુળ (Circle of Learning) એટલે શીખવા જાણવા માટેની સંપૂર્ણ પદ્ધતિ. વિશ્વકોશનો આધુનિક સંદર્ભ જોતાં એમ કહી શકાય કે ઉપલબ્ધ સમગ્ર જ્ઞાનને એક વર્તુળના પરિઘમાં એકત્રિત કરીને પદ્ધતિસર રજૂ કરતું સાહિત્ય કે કાર્ય એટલે વિશ્વકોશ.

5.2.2 વ્યાખ્યા અને કાર્યક્ષેત્ર :

- (1) એ.એલ.એ અનુસાર “એવું કાર્ય જે જ્ઞાનના સર્વક્ષેત્રના વિષયો ઉપરના માહિતીસભર લેખોનો સમાવેશ કરતું હોય; સામાન્ય રીતે કક્કાવારીના ક્રમાનુસાર ગોઠવાયેલ હોય, અથવા એના જેવું જ કાર્ય જે વિશિષ્ટ ક્ષેત્ર અથવા વિષય પૂરતું મર્યાદિત હોય.”
- (2) The Librarian’s Glossary. by L.M. Harrod માં જણાવ્યા અનુસાર વિશ્વકોશ એટલે એવી કૃતિ કે જે જ્ઞાનવિશ્વના તમામ વિષયો કે કોઈ એક વિષયની કે કોઈ મર્યાદિત ક્ષેત્રની માહિતીનો સમાસ કરતી હોય તેમજ તેનાં અધિકરણો અથવા નોંધોની ગોઠવણી પદ્ધતિસર ક્રમમાં (વિશેષતઃ વર્ણાનુક્રમમાં) હોય.

વિશ્વકોશમાં લેખોની ગોઠવણી વર્ણાનુક્રમમાં (ક્યાંક વર્ણ – વર્ગાનુક્રમમાં) સંદર્ભ સૂચિ, ઉદાહરણો દ્વારા વિષય કે માહિતી સમાવેશ, ડાયાગ્રામ્સ, ફોટોગ્રાફ્સ આકૃતિઓ, આલેખ, નકશા, ચિત્રો, રંગીન ચિત્રો, પ્લેટ્સ, રેખાકૃતિઓ, વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓના ફોટોગ્રાફ્સ આપવામાં આવેલ હોય છે. ત્વરિત માહિતી મળી રહે તે માટે “જુઓ” (See) અને “વળી જુઓ” (See also) આપવામાં આવે છે. માહિતી સરળતાથી શોધી શકાય તે માટે અનુક્રમણિકા આપવામાં આવે છે.

5.2.3 ઇતિહાસ (History) :

જ્ઞાનવિશ્વની માહિતીને વિશ્વકોશીય રૂપમાં રજૂ કરવાનું શ્રેય એરિસ્ટોટલ અને પ્લેટોને જાય છે. સૌ પ્રથમ ઈ.સ. 277માં “Histaria” “હિસ્ટોરિયા” “Naturals” “નેચરાલિઝ”ના નામથી ઐતિહાસિક વિશ્વકોશ પ્લીની દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવ્યો. જેના 37 ખંડો હતાં અને અંગ્રેજી આવૃત્તિ “Natural History” ના નામે 10 ખંડમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવી હતી. જેમાં 2000 પ્રાચીન પુસ્તકોના વિષયવસ્તુનું પૃથક્કરણ અને વિશાળ વિષય શીર્ષકો હેઠળ વર્ગીકૃત સ્વરૂપે સંકલન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ વિશ્વકોશમાં કેટલાંક વિષયોના વર્ણનનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. જેમાં વનસ્પતિ વિજ્ઞાન, પ્રાણી વિજ્ઞાન, ધાતુ વિજ્ઞાન, નકશા વિજ્ઞાન, ખગોળશાસ્ત્ર, વૈદિક વિજ્ઞાન, જાદુ, લલિત કળાઓ વગેરે સંબંધિત માહિતી આપવામાં આવી હતી.

મધ્યયુગમાં જોઈએ તો માર્કસ ટેરેન્શિયસ વારોના “ડિસિપ્લિનેશિયમ લિબ્રી IX થી લઈને લોએસિયસી” અથવા ડિસિપ્લિનેશિયમ આઈસિડોર ઓફ સિવલેની કૃતિઓ ઉલ્લેખનીય છે. ચીન અને અરબમાં પણ પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા. “આઈસિડોરની ઈટામોલોજી” અથવા ઓરિજિનલ તથા “વિશેન્ટ ઓફ વ્યૂવાઈસ સ્પેફલન મજૂસ ધી ગ્રેટર મિરર” અત્યંત પ્રખ્યાત વિશ્વકોશ હતા. “એન્સાયક્લોપીડિયા” શબ્દનો પ્રથમ ઉપયોગ પાલ સ્કેલલિશે Encyclopedia Seu Orbits Methodical માં કર્યો હતો. 17 મી સદીમાં લુઈસ મોમેરી Le Grand Dictionarie Histroque (1974) થી પ્રેરિત થઈને બાયલેની એક વિવેચનાત્મક કૃતિની રચના કરી. જેને દાર્શનિક, વિવેચનાત્મક અને યુરોપિયન સાહિત્યમાં કીર્તિમાન ગ્રંથ તરીકે સ્થાન મળ્યું. આધુનિક યુગમાં જહોન હેનરીસ એલ્સ્ટેડે એ “એન્સાયક્લોપીડિયા” શબ્દનો પ્રયોગ “Encyclopedia Septem Tomis Distincta” 1630 માં કર્યો. જેમાં વિવિધ વિષયોને વર્ગીકૃત કરી 30 ખંડોમાં સમાવવામાં આવ્યા છે.

18 મી સદીને વિશ્વકોશના વિકાસનો સુવર્ણયુગ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. 1701માં વિનસેનો મારિયા કાટનેલી એ સૌ પ્રથમ ઈટાલિયન વિશ્વકોશની રચના કરી. ઈ.સ. 1904 માં જહોન હેનરિસ દ્વારા “Lexicon Thechnicum or Universal English Dictionary of Arts and Science” સંકલિત કરવામાં આવ્યો. જે સૌ પ્રથમ વર્ણાનુક્રમે ગોઠવાયેલ અને લેખો વિષય નિષ્ણાત દ્વારા લખાવ્યા હતા. વાડ્ગમયસૂચિનો પણ તેમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. ઈ.સ. 1728માં ઈમ્પેરિયમ ચેમ્બર્સ સાયકલોપીડિયા બે ભાગમાં તૈયાર કર્યો. જેમાં પ્રથમ વખત આડ સંદર્ભ અને કેટલીક વિચારધારાની શાળાઓના અભિપ્રાયો પણ લેવામાં આવ્યા. જોન મિલ્સે ઈમ્પીરીયમ ચેમ્બર્સ સાયકલોપીડિયાને ફેન્યમાં અનુવાદિત કર્યો. જહોન હેનરિસ જેડલર દ્વારા ગ્રોસેસ “વોલા સ્ટેડિંગ યુનિવર્સલ લેક્સિકન” વિશ્વકોશ 64 ખંડોમાં 1732–50 નો ઉત્તમ અને વિશાળ વિશ્વકોશ હતો. ઈ.સ. 1771 માં “Encyclopedia Britannica” ની પહેલી આવૃત્તિ એડીન બર્ગ દ્વારા ત્રણ ભાગમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવી. તેનો સ્વીકાર થયો. 18 મી સદીમાં તેની બે વિસ્તૃત આવૃત્તિ પણ પ્રકાશિત થઈ. ઈ.સ. 1746 Broche us Conversations Lexicon નું પ્રકાશન થયું. જેમાં સરળ અને સાધારણ લેખોને ટૂંકમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યા. 19 મી સદીનો આ ખ્યાતનામ વિશ્વકોશ હતો. ઈ.સ. 1829માં “Encyclopedia Americana” ની પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રકાશિત થઈ. EB અને EA ના પ્રકાશન સાથે વિશ્વકોશના ઈતિહાસનો નવો અધ્યાય શરૂ થયો. ઈ.સ. 1898માં ગુજરાતી ભાષાનો સૌ પ્રથમ વિશ્વકોશ “જ્ઞાનચક્ર” 9 ખંડોમાં પ્રકાશિત થયો. અનેક ભારતીય ભાષામાં ભારતમાં વિશ્વકોશો પ્રકાશિત થયાં. ઈ.સ. 1985 થી 2010 દરમિયાન “ગુજરાતી વિશ્વકોશ” ના કુલ 25 ખંડો પ્રકાશિત થયાં. આમ, જોઈએ તો વિશ્વકોશના ઈતિહાસ વિશાળ છે.

5.2.4 વિશ્વકોશના પ્રકાર (Types of Encyclopedia) :

વિશ્વકોશના બે પ્રકાર છે :

5.2.4.1 સામાન્ય વિશ્વકોશ

5.2.4.2 વિશિષ્ટ વિશ્વકોશ

5.2.4.1 સામાન્ય વિશ્વકોશ : (General Encyclopedia) :

જ્ઞાનવિશ્વની બધી જ શાખા — પ્રશાખાઓનો સમાવેશ સામાન્ય વિશ્વકોશમાં કરવામાં આવે છે. આવા વિશ્વકોશ સંદર્ભ સ્ત્રોતના રૂપમાં વધારે લોકપ્રિય અને ઉપયોગમાં લેવાય છે. સામાન્ય રીતે તેમાં તમામ વિષયો અને પેટાવિષયોની ગોઠવણી વર્ણાનુક્રમે કરવામાં આવે છે. ક્યારેક પેટાવિષયો મૂળ વિષય કે પેટાવિષય સાથે પણ ગોઠવાયેલા હોય છે. સામાન્ય વિશ્વકોશને અનેક શ્રેણીમાં વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે. જેમ કે, આકાર, પ્રાચીનતા, ક્ષેત્ર, ભાષા વગેરે. સામાન્ય વિશ્વકોશમાં બધા જ પ્રકારની માહિતીનો પદ્ધતિસરનો સારાંશ આપવામાં આવેલ હોય છે. માહિતીનો વ્યાપ વધારે પણ ઊંડાણનું પ્રમાણ ઓછું હોય છે. માહિતી વર્ણાનુક્રમે ગોઠવાયેલી હોય છે. કોઈપણ વ્યક્તિ સરળતાથી માહિતી મેળવી શકે છે. તેના પ્રકાર જોઈએ તો,

(1) વયસ્કો માટે બૃહદ્ બહુખંડીય વિશ્વકોશ : અંગ્રેજી ભાષા (Comperhensive multi-volume Encyclopedia for Adult : English Language) :

ઉદાહરણ :

(A) The New Encyclopedia Britannica, 15th Ed., Chicago; 1974, 30 Volume set.

એનસાયકલોપીડિયા બ્રિટાનિકાની પહેલી આવૃત્તિ 3 ખંડોમાં ઈ.સ. 1768 — 1771 માં પ્રકાશિત કરવામાં આવી હતી. 14 મી આવૃત્તિ ઈ.સ. 1929માં પ્રકાશિત કરવામાં આવી અને ઈ.સ. 1974માં 15 મી આવૃત્તિનું પ્રકાશન New Encyclopedia Britannica તરીકે 30 ખંડોમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું જેનાં ત્રણ ભાગ છે. :

- (i) Propedia (પ્રોપેડિયા) – 1 ખંડ
- (ii) Micropedia (માઈક્રોપીડિયા) – 10 ખંડ
- (iii) Macropedia (મેક્રોપીડિયા) – 19 ખંડ

(B) Encyclopedia American, New York, 1976, 30 Volume set.

આની પ્રથમ આવૃત્તિ 16 ખંડોમાં ઈ.સ. 1903 – 1904 માં પ્રકાશિત કરવામાં આવી હતી. આની ઈ.સ. 1912ની આવૃત્તિ માત્ર ‘અમેરિકાના’ શીર્ષકથી પ્રકાશિત થઈ હતી. તેમાં સંક્ષિપ્ત લેખો પણ સમાવવામાં આવ્યાં છે. આ વિશ્વકોશ અમેરિકાના નગરો અને મોટા શહેરોની માહિતી આપવામાં એક વિસ્તૃત વિશ્વકોશનું કાર્ય કરે છે. ખ્યાતનામ લોકોના જીવનચરિત્રો પણ આપેલ છે. આની સંપૂર્ણ સંશોધિત આવૃત્તિ ઈ.સ. 1918–20 માં પ્રકાશિત કરવામાં આવી હતી, જે પછીના બધા સંસ્કરણોનો આધાર બની રહી છે. આ એક શ્રેષ્ઠ, વ્યાપક અને બહુખંડીય સામાન્ય વિશ્વકોશ સામાન્ય ઉપયોગ માટે છે. આમાં લખાણોની સાથે એના લેખકોના નામ પણ આપવામાં આવ્યા છે. પરંતુ તેની સંદર્ભસૂચિઓને અદ્યતન રાખવામાં આવતી નથી.

(2) વયસ્કો માટે બહુખંડીય વિશ્વકોશ : (Popular Multi Volume Encyclopedia for Adults) :

આ વિશ્વકોશ માધ્યમિક શાળા તથા યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ માટે ઉપયોગી હોય છે. ભાષા સરળ, લોકપ્રિય હોય છે. સામાન્ય વ્યક્તિ માટે પણ તે ઉપયોગી અને માહિતીપ્રદ હોય છે. ઉદાહરણ જોઈએ તો,

Collier’s Encyclopedia with Bibliography and Index / by William D Halsay, NewYork : Macmillian, 1982, 24 volumes.

ઈ.સ. 1949 માં 10 વોલ્યુમમાં તેનું પ્રકાશન થયું. તે સતત સંશોધિત કરવામાં આવે છે. તેમાં 25000 જેટલા લેખો 5000 લેખકો અને સંપાદકો દ્વારા લખવામાં આવેલ છે. જીવનચરિત્રોની વિસ્તૃત માહિતી આપવામાં આવી છે.

(3) કિશોરો અને બાળકો માટે બહુખંડીય વિશ્વકોશો (Multi Volume Encyclopedias for Junior and Children) :

ઉદાહરણ જોઈએ તો,

Oxford Junior Encyclopedia Rev. ed. London, 1961, 12 Vol. Set.

1961 માં પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રકાશિત થઈ હતી. 10 વર્ષની ઉંમર સુધીના બાળકોના પ્રશ્નો અને જ્ઞાસાને ધ્યાનમાં રાખીને તેની રચના કરવામાં આવી છે. લેખોને સરળ ભાષામાં લખવામાં આવ્યા છે અને ગોઠવણી વર્ણાનુક્રમે કરવામાં આવી છે. દરેક ખંડ એક વિષય વિશેષ સાથે સંબંધિત છે. બીજું ઉદાહરણ જોઈએ તો.

World Book Encyclopedia, Chicago: World Book Child Craft International 1984, 24 Volume.

ઈ.સ. 1917 માં પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રકાશિત થઈ હતી. 10 થી મોટી ઉંમર સુધીના બાળકો માટે ઉપયોગી જુનિયર વિશ્વકોશ છે. અમેરિકાના સાર્વજનિક અને શાળા ગ્રંથાલયોમાં ઉપલબ્ધ છે. વર્ણાનુક્રમે ગોઠવણી કરવામાં આવી છે. લેખો સંક્ષિપ્ત, હસ્તાક્ષરિત અને સંદર્ભસૂચિ સાથે આપવામાં આવ્યા છે. તેને સતત સંશોધિત કરવામાં આવે છે. The world book, year bookના વાર્ષિક પ્રકાશન દ્વારા તેને અદ્યતન રાખવામાં આવે છે.

(4) એક અને બે ખંડીય વયસ્ક અને જુનિયર વિશ્વકોશો (One and two volume Adult and Junior Encyclopedia) :

પ્રકાશન અને જાહેરાત માટે વધતી કિંમતને કારણે પાંચ એક દસકાથી એક અથવા બે ખંડોમાં વિશ્વકોશના પ્રકાશનો માટે પ્રકાશકો દ્વારા વધુ પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. વિશ્વ વ્યાપી માહિતી વિશ્વાસપૂર્ણ હોય છે. ઉપયોગમાં સરળ હોય છે.

The New Columbia Encyclopedia / Ed. By. W.H. Harris and J.S. Levy, 4th ed., New York, Columbia University Press, 1975.

ઈ.સ. 1935 માં The Columbia Encyclopedia ના નામથી પ્રકાશન થયું હતું. આ એક સંક્ષિપ્ત ખંડ છે. આમાં 59,000 જેટલાં સંક્ષિપ્ત લખાણોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. જે નાના ગ્રંથાલયો અને કુટુંબો માટે ઉપયોગી છે. તેમાં ટૂંકા જીવનચરિત્રાત્મક અને ભૌગોલિક માહિતીનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રત્યેક લેખના અંતે બે કે ત્રણ સંદર્ભો ધરાવતી સંક્ષિપ્ત સંદર્ભસૂચિમાં આપવામાં આવી છે. ઉપરાંત માનચિત્ર તથા ચિત્રોનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

The Random House Encyclopedia, New Rev. Ed. New York, Random House – (1983)

બે ભાગમાં કલરમીડિયા અને આલ્ફાપીડિયાના નામે પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો છે. કલરમીડિયામાં સાત વિભાગમાં સંક્ષિપ્ત લેખોને સમૂહબદ્ધ કરવામાં આવ્યાં છે. આર્યર રંગોના ચિત્રો અને ફોટા આપેલ છે. દરેક વિષયનો વિકાસ વિસ્તૃત વિષયથી સૂક્ષ્મ વિષય તરફ જાય છે. દા.ત. Universe (વિશ્વ)થી માણસ અને મશીન (Man and Machin).

(5) રાષ્ટ્રીય અને ક્ષેત્રીય વિશ્વકોશ (National and Regional Encyclopedia) :

રાષ્ટ્રીય અને ક્ષેત્રીય ભાષાઓમાં વિશ્વકોશનું હોવું નાગરિકોના લાભાર્થે માટે આવશ્યક છે. આવાં વિશ્વકોશમાં સંબંધિત દેશોનો ઇતિહાસ, ભૂગોળ, કલા, સંસ્કૃતિ, રિવાજ, રાજનૈતિક, આર્થિક અને સામાજિક સ્થિતિની વિસ્તૃત માહિતી હોય છે. એ દેશનું વર્ણન બીજા દેશની તુલનામાં વધારે હોય છે. બીજાં દેશોનાં તથ્યો / ઘટનાનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું હોતું નથી. કોઈ દેશની માહિતી મેળવવા માટે રાષ્ટ્રીય અને ક્ષેત્રીય વિશ્વકોશ વધારે ઉપયોગી છે.

Encyclopedia of India/ed by P.N.Chopra and Prabha Chopara, Delhi Agam Prakashan,. 1987, 2 Volume.

ભારતના લોકોની જીવનશૈલી, વનસ્પતિઓ, જીવજંતુ, ભૌતિક રચના, મેળાઓ, તહેવારો, ધર્મ – સાહિત્ય પ્રખ્યાત વ્યક્તિઓની માહિતી સહ ભારત સંબંધિત બધા પાસાંઓનું વર્ણન કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રાચીનથી લઈને અર્વાચીન સમય સુધીની ઘટનાઓની સાલવારી અંતમાં આપવામાં આવેલી છે.

The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World / ed by John L. Espoto Oxford: Oxford University ,. Press, 1995 4 Vol.

750 લેખોને પાંચ મુખ્ય શ્રેણીઓમાં વ્યવસ્થિત કરવામાં આવ્યાં છે. જે ઈસ્લામિક વિચારધારા અને કાર્યપ્રણાલી, ઈસ્લામ, અને રાજનીતિ, સમાજ અને મુસ્લિમ સમુદાય, ઈસ્લામ અને સમાજ, ઈસ્લામિક અભ્યાસ સંબંધિત લેખો આપવામાં આવ્યા છે. લેખો 10,000 શબ્દોથી લઈને 500 – 1000 સુધીના સંક્ષિપ્ત લેખોનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

5.2.4.2 વિશિષ્ટ વિશ્વકોશ :

જ્ઞાનવિશ્વના વિશિષ્ટ ક્ષેત્ર કે વિષયની માહિતીને સમગ્ર રીતે આવરી લેતાં કોશને વિશિષ્ટ વિશ્વકોશ કહેવાય છે. તેને ક્યારેક જ્ઞાનકોશના નામે પણ સંબોધાય છે. અહીં નિર્દેશિત વિશિષ્ટ વિષયની જુદાં જુદાં પાસાંઓ વિશે લંબાણપૂર્વકની તલસ્પર્શી જુદા જુદા માહિતી આપવામાં આવતી હોય છે. માહિતી વ્યાપની સાથે ઊંડાણ પ્રત્યે પણ ધ્યાન રખાયેલ હોય છે. માહિતીની ગોઠવણી

વર્ણનક્રમે કરવામાં આવેલ હોય છે. આવાં વિશ્વકોશ વિષય કે પેટા વિષયની માહિતી આપતાં હોઈ તેમાં ગહનતાનું પાસું વધારે હોય છે. વિષય વિશેષજ્ઞો માટે આવાં વિશ્વકોશ ત્વરિત સંદર્ભ સ્ત્રોતનું કાર્ય કરે છે. વિશિષ્ટ ગ્રંથાલયોમાં બહુખંડીય સામાન્ય વિશ્વકોશની અપેક્ષાએ વિશિષ્ટ વિશ્વકોશની ખરીદીને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે. કારણ કે, કિંમત અને જગ્યાનો બચાવ થાય છે. સામાન્ય માહિતી પ્રાપ્ત કરવા માટે સંદર્ભ ગ્રંથપાલ અને વાચકને સામાન્ય વિશ્વકોશનો ઉપયોગ કરે છે. જ્યારે કોઈ વિષયની વિશેષ, ગહન કે વિસ્તૃત અને ઊંડી માહિતી મેળવવા માટે વિષય – વિશ્વકોશનો ઉપયોગ કરવો જરૂરી હોય છે. વાચકોને પોતાના વિષયની જાણકારી તથા તેમાં પૂર્ણતા: પ્રાપ્ત કરવામાં મદદ સાથે સ્વશિક્ષિત થવાની તક મળી રહે છે.

1. બહુખંડીય વિષય – વિશ્વકોશ (Multi- Volume Subject Encyclopedia) :

International Encyclopedia of Social Sciences / ed by David L. Sills, New York, Macmillian and Free Press, 1968–80, 18 Vol.

પ્રમુખ વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. પૂર્ણત: નવો વિશ્વકોશ છે. તેમાં માનવશાસ્ત્ર, ભૂગોળ, ઇતિહાસ, રાજનીતિશાસ્ત્ર, કાયદો, મનોવિજ્ઞાન, સમાજશાસ્ત્ર, આંકડાશાસ્ત્ર, માનસ રોગ ઉપચાર વગેરે વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

1980 માં 18 માં ખંડમાં 215 સામાજિક વિજ્ઞાનના તજજ્ઞોના જીવનચરિત્રનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

Encyclopedia of Indian Literature by Amaresh Datta (et.al) New Delhi, Sahitya Akademi, 1987 – 92, 6 vol.

ભારતીય ભાષાઓનો 25 મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથો અને માન્ય ભારતીય લેખકોને આવરી લઈ સર્વેક્ષણો, પ્રવાહો અને નોંધોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

(2) એકથી ત્રણ ખંડીય વિષય – વિશ્વકોશ (One to three Vol. Subject Encyclopedia) :

ભારતીય ઇતિહાસ કોશ, સચ્ચિદાનંદ ભટ્ટાચાર્ય, અનુ. જ્ઞાનચંદ્ર જૈન વગેરે લખનારો, ઉત્તરપ્રદેશ હિંદી સંસ્થાન, 1989.

ભારતના પ્રાચીન, આધુનિક અને મધ્યકાલીન ઇતિહાસનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. વ્યક્તિઓ સ્થાનો તથા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી મહત્વપૂર્ણ ઘટનાઓનું વર્ણન કરવામાં આવેલ છે.

Encyclopedia of Indian Tribal / by Shiv Kumar Tiwari / New Delhi : Rahul pul, 1994, 2 Vol.

ભારતીય જન – જાતિઓના નામો વૈકલ્પિક નામો, વસતિ, તેમની શારીરિક ખાસિયતો, ધાર્મિક માન્યતાઓ વગેરેને જે તે જન – જાતિના નામના વર્ણનક્રમમાં દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

વિશ્વકોશ એ ગ્રંથાલયના સંદર્ભ વિભાગની કરોડરજજી સમાન છે. કોઈપણ ગ્રંથાલયનાં સંદર્ભ વિભાગ વિશ્વકોશનો વિનાનો ન હોય. ગ્રંથાલયમાં પૂછાતાં પ્રશ્નોના જવાબ અથવા પ્રસ્તુત સંદર્ભસેવા પુરી પાડવા માટે સૌપ્રથમ વિશ્વકોશ ઉપયોગી બને છે. સામાન્ય માહિતી માટે સામાન્ય વિશ્વકોશ અને વિશિષ્ટ વિષયની લંબાણપૂર્વકની માહિતી વિશિષ્ટ વિશ્વકોશમાંથી મળી રહે છે.

આપણે વિશ્વકોશોની ઉત્પત્તિ અને વિકાસની ચર્ચા એક અત્યંત લોકપ્રિય સ્ત્રોતના રૂપમાં કરી. બધા પ્રકારના ગ્રંથાલયોમાં વિશ્વકોશને સંદર્ભ વિભાગમાં રાખવામાં આવે છે. વાચકના પ્રશ્નોના ઉત્તર તેનાં પરથી આપી શકાય છે. 20 મી સદીમાં જ્ઞાનની બધી જ ક્ષિતિજોમાં વધારો થવાના કારણે વિશ્વકોશની સંખ્યામાં વધારો થયો. જેનાં પરીક્ષણ સ્વરૂપ સામાન્ય અને વિશિષ્ટ વિશ્વકોશનો ઉદ્ભવ થયો.

સામાન્ય અને વિશિષ્ટ વિશ્વકોશના કાર્યક્ષેત્રો વિસ્તારનું અંતર સ્પષ્ટ છે. સામાન્ય વિશ્વકોશમાં જ્ઞાનની બધી શાખાઓની સંબંધિત લેખો દ્વારા જરૂરી માહિતી આપવામાં આવે છે.

તેનો હેતુ સામાન્ય વાચકોને માહિતી આપવાનો છે. સામાન્ય વિશ્વકોશને અદ્યતન રાખવા પૂરક ખંડો પ્રકાશિત થતાં હોય છે. સમયાંતરે તેની સંશોધિત આવૃત્તિઓ પ્રકાશિત થતી હોય છે. તેનું પ્રકાશન કાર્ય ખર્ચાળ અને બહુ જ મુશ્કેલ છે.

વિશિષ્ટ વિશ્વકોશ વિશિષ્ટ વિષયના લખાણોનું સંકલન હોય છે. તે વિષયાનુસાર નામોના મુજબ વર્ણાનુક્રમે વ્યવસ્થિત કરવામાં આવે છે. તેનો ઉદ્દેશ જે તે વિષયમાં અભિરુચિ ધરાવતાં વિષય નિષ્ણાંતોની જરૂરિયાતની પૂર્તિ કરવાનો છે. બધાં વિષયોના સાહિત્યમાં નિત્ય બહુ જ વૃદ્ધિ થાય છે. આથી વિશિષ્ટ વિશ્વકોશની માંગ પણ વધતી જાય છે.

આપણે વિશ્વકોશ કોને કહેવાય ? તેની પરિભાષા અને પ્રકાર વિશે ચર્ચા કરી. આપણે વિશ્વકોશની ઉપયોગિતા, મુલ્યાંકન અને મર્યાદાઓ વિશે જોઈએ તો :-

5.2.5 વિશ્વકોશની ઉપયોગિતા :

વિશ્વકોશના ઉપયોગ વિશે જોઈએ તો વિશ્વકોશો બધા વિષયોની માહિતી પુરી પાડે છે. ગ્રંથાલયમાં સંદર્ભ સેવા આપવામાં વિશ્વકોશ કરોડરજજીવનું કાર્ય કરે છે. મોટાભાગના સંદર્ભ પ્રશ્નોના જવાબ તેની સહાયતાથી આપી શકાય છે. અગાઉ વિશ્વકોશનો ઉપયોગ સમાજનાં ઉચ્ચ વર્ગના લોકો કરતાં હતાં, પરંતુ આજકાલ સામાન્ય લોકો પણ આનો ઉપયોગ કરતાં થયા છે. વિદ્યાર્થીઓ અને સંશોધકોમાં પણ વિશ્વકોશ વધારે લોકપ્રિય છે.

1. જે તે દેશ — પ્રદેશની સામાન્ય માહિતી મેળવવા.
 2. જળ, સ્થળ અને આકાશની સામાન્ય માહિતી મેળવવા.
 3. આપવામાં આવેલ સંદર્ભ સૂચિનો વધારે અભ્યાસ માટે ઉપયોગ કરવા.
 4. નકશા, ફોટોગ્રાફ્સ, કોઠાઓ, ચિત્રો દ્વારા વિષયની સરળ રજૂઆત કરેલ હોવાથી વિષય સરળતાથી સમજવા ઉપયોગી છે.
 5. કોઈપણ વિષયનો ઊંડાણપૂર્વક અભ્યાસ કરવા ઉપયોગી છે.
 6. જીવનચરિત્રાત્મક માહિતી મેળવવા ઉપયોગી છે.
 7. સંદર્ભ પ્રશ્નોના જવાબ માટે ખૂબ જ ઉપયોગી છે.
 8. કોઈ વિષયની ચોક્કસ અને વિશ્વસનીય માહિતી ટૂંકાણમાં મેળવવા માટે ઉપયોગી છે.
 9. કોઈ વિષયની બધી જ (સર્વે) માહિતી મેળવવા ઉપયોગી છે.
 10. જે તે વિષય — પેટાવિષયની ઐતિહાસિક માહિતી મેળવવા, જાણવા માટે ઉપયોગી છે.
- જુદાં જુદાં પ્રકારનાં વિશ્વકોશની ઉપયોગિતા વિશે ચર્ચા કરીએ તો,

(1) સામાન્ય વિશ્વકોશ :

સામાન્ય વિશ્વકોશનો ઉપયોગ કોઈ પણ વિષયની મૂળભૂત માહિતી પ્રાપ્ત કરવા માટે તેનો ઉપયોગ અપરિચિત વિષયોની માહિતી પ્રાપ્ત કરવા માટે અથવા જાણકારીને તાજી કરવા માટે કરવામાં આવે છે. લેખોના અંતમાં આપવામાં આવેલી સંદર્ભસૂચિ દ્વારા વાચકોને, સંબંધિત વિષયનું વિસ્તૃત અધ્યયન કરવામાં મદદરૂપ થાય છે. વિશ્વકોશ દ્વારા કોઈ પણ વ્યક્તિની સામાન્ય જ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિ અને સામાન્ય વ્યક્તિને સ્વજ્ઞાન મળે છે. આનાં તથ્યો, સચિત્રલેખો, જીવન ચરિત્રાત્મક, ભૌગોલિક અને ઐતિહાસિક માહિતીને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. બીજાં શબ્દોમાં સામાન્ય વિશ્વકોશમાં બધી જ પ્રકારની માહિતીને એક સ્થાન પર સમાવેશ કરવામાં આવી હોય છે, જેવાં કે શબ્દકોશો, વાર્ષિકીઓ, પંચાંગો, નિર્દેશકાઓ, જીવનચરિત્રાત્મક અને ભૌગોલિક સ્ત્રોતો જેવાં કે નકશાપોથીઓ, વસતિ ગણતરી અહેવાલો, ગેઝેટિયર, હેન્ડબુક, મેન્યુઅલ વગેરે.

સામાન્ય વિશ્વકોશનાં ઉપયોગ ટૂંકમાં જોઈએ તો,

- તે સામાન્ય જ્ઞાન વધારવા માટે સહાયક સાબિત થાય છે.
- સ્મૃતિને તાજી રાખવા માટે માહિતી પૂરી પાડે છે.
- લેખોનાં અંતમાં આપવામાં આવતી સંદર્ભસૂચિ દ્વારા તે સ્વયં શિક્ષણ મેળવવા માટે મદદરૂપ બને છે.
- તેનાથી તથ્યો, ચિત્રલેખો, જીવનચરિત્રાત્મક, ભૌગોલિક તેમજ ઐતિહાસિક માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે.

2. સામાન્ય વિશ્વકોશ – અંગ્રેજી ભાષા :

અંગ્રેજી સિવાયની બીજી યુરોપીય ભાષાઓના વિશ્વકોશોની ઉપયોગિતા વિશે સંક્ષિપ્તમાં જોઈએ તો,

- (1) વિશ્વવિદ્યાલય, મહાવિદ્યાલય તથા શાળા ગ્રંથાલયોમાં વિદેશી ભાષાના વિશ્વકોશોના સંગ્રહથી વિદેશી ભાષાના શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓને વધારે ઉપયોગી બને છે.
- (2) જે અંગ્રેજી ભાષામાં કુશળતા ધરાવતાં ન હોય તેવાં લોકો માટે ઉપયોગી છે.
- (3) વિદેશ ભાષા શીખનારાં દ્વિભાષી શબ્દકોશોની મદદથી સંબંધિત દેશ વિશે વધારે જાણકારી પ્રાપ્ત કરવા.
- (4) કોઈ દેશનાં નિવાસીઓની જીવનશૈલી જાણવા.

3. ક્ષેત્રીય / રાષ્ટ્રીય વિશ્વકોશ :

કોઈપણ દેશનો રાષ્ટ્રીય વિશ્વકોશ જે તે દેશના ઇતિહાસ, સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ, રીતરિવાજો, તહેવારો, ભૌગોલિક વર્ણન, સામાજિક, રાજનૈતિક તથા આર્થિક સ્થિતિ વગેરેની પર્યાપ્ત માહિતી આપે છે.

વિદેશી ભાષાનાં તેમજ રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રીય વિશ્વકોશ ઉપયોગિતા જોઈએ તો,

- વિદેશી ભાષાનાં શિક્ષકો તેમજ વિદ્યાર્થીઓ માટે પ્રત્યક્ષ અથવા દ્વિભાષી શબ્દકોશની સહાયતા તરીકે ઉપયોગી છે.
- વિદેશી ભાષા શીખવા માંગતા હોય તેમના માટે કે અન્ય લોકોની જીવનશૈલીના અનુમાન માટે.
- જેઓ અંગ્રેજી ભાષામાં નિપુણતા ધરાવતાં નથી, પરંતુ અન્ય વિદેશી ભાષાઓ વાંચી શકે.
- સામાન્ય વિશ્વકોશમાં આપવામાં ન આવી હોય તેવી વિસ્તૃત તેમજ માહિતી પ્રાપ્ત કરવા માટે
- સામાન્ય વિશ્વકોશોમાં જેનો સમાવેશ કરવામાં નથી આવ્યો તેવા કોઈ દેશનાં જીવનચરિત્ર તેમજ ઐતિહાસિક, સ્થાનિક, સામાજિક, આર્થિક, સાંસ્કૃતિક તેમજ રાજનૈતિક સ્થિતિ માહિતી આપેલ હોતી નથી તે જેનાથી ઉપભોક્તાની માહિતીની જરૂરિયાતની પૂર્તિ થઈ શકતી નથી. આ પ્રકારની માહિતી સંબંધિત દેશના રાષ્ટ્રીય વિશ્વકોશથી જ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

4. વિશિષ્ટ વિષય વિશ્વકોશ :

ગ્રંથાલયોનાં સંદર્ભ વિભાગના ગ્રંથપાલ વિશિષ્ટ વિષયો સંબંધિત પ્રશ્નો મેળવે છે અને તેના ઉત્તરો પ્રાપ્ત કરવા વિષય વિશ્વકોશને ઉપયોગમાં લે છે. ઉપભોક્તા કોઈ વિષય પર અથવા વિશિષ્ટ વિષયોના તથ્યોનો ઊંડાણથી પ્રાપ્ત કરવા સંબંધિત વિષયનું સંપૂર્ણ અને વ્યવસ્થિત માહિતી પ્રાપ્ત થાય તેમ ઈચ્છે છે. સંશોધન સંબંધિત વિષયની વિસ્તૃત જાણકારી પ્રાપ્ત કરવાને માટે સંદર્ભ ગ્રંથપાલ

સંશોધન કર્તાને વિષય — વિશ્વકોશોનો ઉપયોગ કરવાની સલાહ આપે છે. વધારે વિસ્તૃત સંશોધનની દિશામાં વિષય — વિશ્વકોશો મહત્વનું કાર્ય કરે છે. લેખોની સાથે આપેલી સંદર્ભસૂચિનો ઉપયોગ દ્વારા ઉપભોક્તાને બીજા કેટલાંક સ્ત્રોતોની જાણકારી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. વિષય વિશ્વકોશ વિષય વિશેષજ્ઞોનાં જીવનચરિત્રો મેળવવા માટે અત્યંત મહત્વપૂર્ણ સંદર્ભસ્ત્રોતોનું કાર્ય કરે છે.

5.2.6 વિશ્વકોશોનું મૂલ્યાંકન :

અધિકૃત બૃહદ વિશ્વકોશને પ્રકાશિત કરવું ખૂબ જ ખર્ચાળ કાર્ય છે અને તૈયાર કરવામાં તેનું પૂર્ણ આયોજન, લેખો તૈયાર કરવા માટે નિષ્ણાંતોની પસંદગી કરવી, વ્યાપક તેમજ સંપૂર્ણ નિર્દેશિકા તૈયાર કરવા માટે નિર્દેશિકાકારોની પસંદગી કરવી, ચિત્રલેખો માટે કલાકારો અને ફોટોગ્રાફરોની પસંદગી, મુદ્રણ તેમજ પ્રૂફ — વાંચનની વ્યવસ્થા કરવી, સામાયિકોમાં સમીક્ષાઓ ઉપરાંત સૂચિપત્ર અને પ્રચારસામગ્રી દ્વારા પુસ્તક વિકેતાઓ, વિતરકો, ગ્રંથપાલો વગેરેની જાણ કરવી. આ બધું કરવું આર્થિક રીતે સસ્તું હોતું નથી. પ્રકાશક તેમના અનુભવના આધારે આ બધી સમસ્યાઓથી પરિચિત હોય છે.

ગ્રંથપાલે વિશ્વકોશોની પસંદગીમાં સાવધાની રાખવી જોઈએ. વિશ્વકોશોની પસંદગી અને પ્રાપ્તિ ગ્રંથાલયમાં સ્થાન અને બજેટ (બંડોળ) બંને ધ્યાનમાં રાખીને કરવી જોઈએ. વાચકોની જરૂરિયાતો તેમજ સ્તરને પણ ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ. હવે આપણે મૂલ્યાંકનનાં મુખ્ય મુદ્દાઓ જોઈએ તો, (1) અધિકૃતતા, (2) વ્યાપ્તિ, (3) રજૂઆત, (4) માહિતીની ગોઠવણી, (5) આકાર — સ્વરૂપ, (6) અદ્યતનતા. આ મુદ્દા વિશે વિગતે જોઈએ તો,

1. અધિકૃતતા (Authority) :

કોઈપણ વિશ્વકોશમાં આપવામાં આવેલી માહિતી કેટલે અંશે વિશ્વસનીય કે અધિકૃત છે તે ચકાસવું આવશ્યક છે. તે માટે,

- (1) પ્રકાશક કોણ છે ?
- (2) સંસ્થાની અધિકૃતતા
- (3) સરકારની સહાય પ્રકાશન માટે પ્રાપ્ત થયેલ છે કે કેમ ?
- (4) પ્રકાશકને સંદર્ભગ્રંથ પ્રકાશનનો અનુભવ કેટલો છે ? કોણ છે ?
- (5) સંપાદકની સંપાદક તરીકેની પ્રતિષ્ઠા, કેટલી છે ? અને સંપાદન કાર્યનો અનુભવ કેટલો છે ?
- (6) વિશ્વકોશમાં આપવામાં આવેલ લેખોના લેખકો જે તે વિષયના નિષ્ણાતો છે કે કેમ ?

તે બધું જ ચકાસતાં હકારાત્મક માહિતી પ્રાપ્ત થાય તો તે વિશ્વસનીય છે એમ કહેવાય. વિશ્વકોશો પ્રતિષ્ઠિત અને ખ્યાતનામ પ્રકાશકો દ્વારા પ્રકાશિત થતાં હોય છે. તેનાં સંપાદકો વિદ્વાન અને વિષય નિષ્ણાતો હોય છે જે વિશ્વકોશની વિશ્વસનીયતા માટે પૂરતું છે.

2. વ્યાપ્તિ (Scope) :

વિશ્વકોશમાં સમાવવામાં આવેલી માહિતીની વ્યાપકતા અને ગહનતા વિશ્વકોશની વ્યાપ્તિ કહેવાય છે.

કોઈપણ વિશ્વકોશ તેનાં આગવા હેતુ માટે પ્રકાશિત થતો હોય છે.

- (1) હેતુનું અનુકરણ કર્યું છે કે કેમ ?
- (2) સમાવિષ્ટ માહિતીનો વ્યાપ કેટલો છે ?
- (3) અધિકરણો સંક્ષેપમાં કે વિસ્તૃતમાં આપવામાં આવ્યા છે.
- (4) જે ઉપયોગકર્તા માટે તૈયાર કરવામાં આવ્યો હોય તેને કેટલે અંશે ઉપયોગી છે ?

- (5) વિશિષ્ટ વિષય પર વધારે ભાર મુક્યો છે કે નહીં ?
- (6) દરેક વિષયની ગહનતાને આધારે સમાન ન્યાય મળ્યો છે કે નહીં ?
- (7) ક્યાંથી ક્યાં સુધીની માહિતીનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે ?
વગેરે બાબતોને ધ્યાનમાં રાખવું અનિવાર્ય છે.

3. રજૂઆત :

- (1) સુવાચ્યતા
- (2) વસ્તુનિષ્ઠતા
- (3) શૈલી

(1) સુવાચ્યતા :

વિશ્વકોશમાં આપેલાં વિષયો વાંચવા અને સમજવા યોગ્ય હોવા જોઈએ. વિષયનું વર્ણન એવું હોવું જોઈએ કે વાચક કોઈ વિષયથી અજાણ હોય તો પણ વાંચીને સમજી શકે. લેખોની પ્રમાણભૂતતા અને ગુણવત્તા વાચકોની જરૂરિયાત મુજબ અને વિદ્વાનો તથા સાધારણ લોકોને સમજાય તેવી હોવી જોઈએ.

(2) વસ્તુનિષ્ઠતા :

તેમાં સમાવિષ્ટ લેખો કોઈ પ્રકારના રાષ્ટ્રીય, રાજનૈતિક, ધાર્મિક પૂર્વગ્રહરહિત અને સત્ય પર આધારિત હોવાં જોઈએ. રાષ્ટ્રીય વિશ્વકોશોમાં કોઈપણ પ્રકારના અતિશયોક્તિ વિના રાષ્ટ્રીય વિષયોની વિગત હોવી જોઈએ. લેખો શક્ય તેટલાં તટસ્થ અને પૂર્વગ્રહ રહિત હોવાં જોઈએ.

(3) શૈલી :

વિશ્વકોશ જુદી જુદી વયજૂથના જુદાં જુદાં પ્રકારનાં વાચકો માટે હોય છે એમનાં વિષય વિસ્તારનું ક્ષેત્ર પણ અલગ – અલગ હોય છે. એની શૈલી પણ જુદાં જુદાં પ્રકારની હોય છે. વિદ્વાતાભરી ઉચ્ચ કક્ષાના વિદ્વાનો માટે હોય છે. જ્યારે સામાન્ય લોકો તથા કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ માટે લોકપ્રિય અને સરળ રીતે અપનાવવામાં આવે છે. બાળ – વિશ્વકોશની રીત સરળ, ગમે તેવી અને સુંદર હોવી જોઈએ. ગ્રંથાલયમાં સંદર્ભ વિભાગનાં વાચકોની જરૂરિયાત તથા એનાં સમૂહ અથવા સ્તરને ધ્યાનમાં રાખીને વિશ્વકોશની પસંદગી કરવી જોઈએ.

(4) માહિતીની ગોઠવણી :

વિશ્વકોશ એ સંદર્ભસેવા અને માહિતીસેવા આપવા માટેનું પ્રથમ પગથિયું છે. જરૂરિયાત મુજબની માહિતી વિશ્વકોશમાંથી ઓછામાં ઓછા સમયમાં મળી હોવી જોઈએ. આ માટે માહિતીની ગોઠવણી અગત્યનું પાસું બની રહે છે. વિશ્વકોશમાં માહિતીની ગોઠવણી વર્ણાનુક્રમે હોય છે. કેટલાંક નાના મુદ્દા કે પેટા વિષય માટે વર્ણાનુક્રમને અનુસરવામાં આવે છે. લખાણની પ્રકૃતિ અને આકાર સંપાદકીય યોજના પર આધારિત હોય છે. માહિતી ઝડપથી મળી રહે તે માટે અનુક્રમણિકાનું હોવું આવશ્યક છે. તેમાં “જુઓ” (See) “વળી જુઓ” (See also) સંદર્ભો આપવામાં આવ્યા છે કે કેમ ? વિશ્વકોશમાં જે તે માહિતી સામે ખંડ સંખ્યા, પૃષ્ઠ સંખ્યા, પૃષ્ઠના કલ્પિત વિભાગ દર્શાવવામાં આવ્યા છે કે કેમ ? વિષય મથાળા “બ્લેક ટાઈપ” મોટા અક્ષરો ફ્લેગ વગેરેની સુવિધા છે કે કેમ તે જોવું જોઈએ. કેટલાંક એકબંધીય વિશ્વકોશની નિર્દેશિકા વિસ્તૃત હોય છે. પરંતુ તેમાં સંદર્ભસૂચિ હોતી નથી. બહુબંધીય વિશ્વકોશના છેલ્લા ભાગમાં વિસ્તૃત નિર્દેશિકા આડ સંદર્ભો સાથે આપવામાં આવેલાં હોય છે. આમ, માહિતી ગોઠવણીનાં બધા જ પાસાંઓની યથાયોગ્યતા વિશ્વકોશના ઉપયોગ માટે આવશ્યક છે.

(5) આકાર — સ્વરૂપ :

વિશ્વકોશનો આકાર — સ્વરૂપ તેની ભૌતિક રચના પર આધારિત હોય છે. સામાન્ય રીતે જોઈએ તો, (1) સામાન્ય રૂપ — રંગ, (2) લેખો, ચિત્રલેખો આકૃતિઓ, નકશાઓ અને કોઠાઓ વગેરેનું પ્રસ્તુતીકરણ, (3) કાગળની ગુણવત્તા, (4) મુદ્રણ વગેરે સાથે સંબંધિત હોય છે.

(1) સામાન્ય રૂપ — રંગ :

ભૌતિક રૂપ — રંગનો એટલે વિશ્વકોશ જે સ્વરૂપમાં જોવા મળે તેમાં મુખપૃષ્ઠ, મુખપૃષ્ઠ પર છપાયેલ શીર્ષક વગેરે દેખાવમાં સુંદર અને આકર્ષક હોવાં જોઈએ. વિશ્વકોશનું કદ વાપરવા માટે સગવડભર્યું હોવું જોઈએ.

(2) લેખો, ચિત્રલેખો, આકૃતિઓ, નકશાઓ અને કોઠાઓ વગેરેનું પ્રસ્તુતીકરણ :

લેખોનું પ્રસ્તુતીકરણ સારી રીતે યોજનાપૂર્વકનું, ચિત્રલેખો, પ્લેટો, નકશા કોઠાઓ, ચિત્રો, આકૃતિઓ, છાપચિત્રો વગેરે ચોક્કસ તથા સ્વાભાવિક રંગોમાં હોવા જોઈએ. મૂળપાઠમાં આ બધાનું સ્થાન એ પ્રકારે હોવું જોઈએ કે જેનાથી ઉપયોગકર્તાને વિષયવસ્તુ તથા પ્રકરણને સમજવામાં સરળતા રહે. છેલ્લાં ખંડમાં અપાતી નિર્દેશિકાને લીધે બંને વિભાગનું અવલોકન અસુવિધાજનક બને અને સમયનો વ્યય થાય છે. તેથી સંબંધિત નકશાઓને મૂળપાઠની સાથે આપવા જોઈએ. તેમજ નિર્દેશિકાની સાથે નકશાને શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવે છે.

(3) કાગળની ગુણવત્તા :

કાગળ બહુ જડો કે બહુ પાતળો હોવો જોઈએ નહીં. કાગળ અપારદર્શી અને ઉચ્ચ ગુણવત્તાવાળો હોવો જોઈએ.

(4) મુદ્રણ (છાપકામની કળા) :

મુદ્રણ સારું, સ્પષ્ટ અને વાંચી શકાય તેવું હોવું જોઈએ. વિશ્વકોશોમાં વધારે ને વધારે માહિતી — સામગ્રીને સમાવવામાં આવે છે. છાપેલ અક્ષર નાનાં હોય. વાંચવામાં સરળ અને સ્પષ્ટ હોવાં જોઈએ. જેથી વિશ્વકોશનો આકાર પણ નાનો થાય અને ઉત્પાદન ખર્ચ પણ ઓછું આવે છે. સ્તંભો અને અક્ષરોની વચ્ચે પ્રમાણસર અંતર, બધી બાજુ પુરતાં પ્રમાણમાં જગ્યા તથા શીર્ષકો અને ઉપશીર્ષકો મોટા અક્ષરમાં છાપવાં જોઈએ કે જેથી આકર્ષિત બને.

(5) પુસ્તકની બાંધણી :

વિશ્વકોશોનાં ખંડ મોટા હોય છે અને વારંવાર ઉપયોગમાં લેવાતાં હોવાથી તેની બાંધણી, પાકાં પૂઠાં, ચામડું, ટેરીન અથવા કૈલિનો વગેરે બનાવેલી હોવી જોઈએ. જેથી વિશ્વકોશોને સમાવી શકાય. જે તે ખંડમાંના લેખોના ક્રમ દર્શાવતા વર્ણોને દરેક ખંડની પીઠ ઉપર સ્પષ્ટ વંચાય તે રીતે આપેલા હોવા જોઈએ.

(6) અદ્યતનતા (Revision) :

વિશ્વકોશ પ્રકાશિત કરવાનું કાર્ય ખર્ચાળ અને ખૂબ જ મહેનત માંગી લે તેવું છે. તેને અદ્યતન માહિતી સાથે પુનરાવર્તન કરવાનું કાર્ય તેનાથી પણ કઠિન છે. વિશ્વકોશને અદ્યતન માહિતીસભર રાખવું તે વિશ્વકોશની પ્રાથમિક શરત છે. નવા વિષયો, જે તે વિષય માટેનાં નવીન અભિગમોને વાર્ષિકી દ્વારા પ્રગટ કરવામાં આવે છે. પુનઃ મુદ્રણ સમયે આ માહિતીનો સમાવેશ કરી વિશ્વકોશને અદ્યતન રાખવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે વિશ્વકોશની — 5 થી 7 વર્ષ પછી પુનરાવર્તિત આવૃત્તિ પ્રગટ કરે છે. વિશ્વકોશનો વિશિષ્ટ સંપાદક મંડળો અધિકરણોને સતત અદ્યતન રાખવામાં કાર્યરત હોય છે. IT ના યુગમાં સુધારાનું કામ કમ્પ્યુટર દ્વારા થતું હોવાથી સરળતા પ્રાપ્ત થઈ છે. તેમ છતાં સંપૂર્ણ સુધારા શક્ય હોતાં નથી.

ઉદાહરણ જોઈએ તો ,

World Book Encyclopedia દર વર્ષે પુનરાવર્તિત આવૃત્તિ પ્રકાશિત કરે છે. જેમાં જેટલી માહિતીનો અદ્યતનતા લાવવા સુધારા થાય છે.

Academic American Encyclopedia અને Encyclopedia Britannica on line ઉપલબ્ધ છે. જે માહિતીને સતત અદ્યતન રાખે છે. બીજા વિશ્વકોશ પણ અદ્યતનતા માટે પ્રયત્નશીલ છે. કેટલાંક વિશ્વકોશની CD – ROM આવૃત્તિ પણ ઉપલબ્ધ છે.

5.2.7 વિશેષતાઓ :

વિશ્વકોશની વિશેષતાઓ જોઈએ તો, વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના યુગમાં કોઈ એક વિષયની તમામ માહિતી એક જ ગ્રંથમાં સમાવવાનું શક્ય નથી. સર્વસામાન્ય અને સર્વવિષયક માહિતી કોઈ એક ગ્રંથમાં સમાવવું અત્યંત કઠિન છે, જટિલ છે. આને કારણે દરેક વિશ્વકોશ આગવી વિશેષતા ધરાવે છે. તે વિશેષતા માહિતીની હોય કે શૈલીની હોય કે અન્ય હોય પણ તે આગવી વિશેષતા ધરાવે છે. તે વિશેષતા રહેવાની. જ્યાં વિશેષતા હોય ત્યાં મર્યાદા હોય અને બે વિશ્વકોશ વચ્ચે તુલના પણ થઈ જાય. વિશ્વકોશની વિશેષતાઓ જોઈએ તો :-

- (1) સંદર્ભસૂચિ છે કે નહીં ?
- (2) સંદર્ભસૂચિ અદ્યતન છે કે કેમ ?
- (3) સંદર્ભગ્રંથના અધિકરણોની ગોઠવણી વાચકોની ઉપયોગી છે કે કેમ ?
- (4) અધિકરણોની ભાષા અને શૈલી સરળ છે કે નહીં ?
- (5) ઉપયોગ કર્તા તેને સરળ રીતે સમજી શકે તેમ છે કે નહીં ?
- (6) અદ્યતનતા માટેની યોજના અને પુનરાવર્તન કરવામાં આવે છે કે નહીં ?
- (7) નવી માહિતી ઉમેરવામાં આવે છે કે નહીં ?

આમ, આ તમામ મુદ્દા વિશ્વકોશની મર્યાદા અને વિશેષતા જાણવા માટે ઉપયોગી છે. આધુનિક વિશ્વકોશોની મુખ્ય વિશેષતાઓ ટૂંકમાં જોઈએ તો,

- A. આધુનિક વિશ્વકોશ એકબંધીય અથવા બહુબંધીય સંદર્ભસ્ત્રોત હોય છે. જેમાં માનવજ્ઞાનની બધી શાખાઓ સંબંધિત લેખોનો સમાવેશ કરવામાં આવેલો છે. જે સામાન્ય પરંતુ વર્ણાનુક્રમમાં વ્યવસ્થિત કરેલાં હોય છે.
- B. દરેક લેખના અંતમાં સંદર્ભસૂચિ આપવામાં આવેલી હોય છે.
- C. તેમાં પ્રખ્યાત તેમજ મહત્વપૂર્ણ વ્યક્તિઓ દ્વારા તૈયાર થયેલા અનેક ચિત્રલેખો, સંદર્ભસૂચિ આકૃતિઓ તથા છાયા ચિત્રો પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે. જેથી વાચક વિષયને સંપૂર્ણ રીતે સમજી શકે.
- D. જરૂરી માહિતી સરળતાપૂર્વક તેમજ ઝડપથી પ્રાપ્ત કરવા માટે તેમાં આડનોંધો તથા અન્ય સંદર્ભયુક્ત વિસ્તૃત નોંધ આપવામાં આવતી હોય છે.

5.2.8 જ્ઞાનકોશની મર્યાદા જોઈએ તો,

- (1) જ્ઞાનવિસ્ફોટને લીધે વિશ્વકોશની માહિતી ઝડપથી જૂની થઈ જાય છે. તેને અદ્યતન રાખવા પૂરકગ્રંથો, વાર્ષિકીઓ બહાર પાડવી જરૂરી હોય છે.
- (2) બીજી આવૃત્તિમાં સમયે અને જગ્યાને અભાવે સંપાદકો માહિતી ટુંકાવી નાંખે છે. આથી ગ્રંથાલયમાં બંને આવૃત્તિ રાખવી જરૂરી બને છે.
- (3) કેટલીક વાર આપેલ સંદર્ભસૂચિ વિષય અંગેની સમગ્ર માહિતી આપતી નથી. તથા અદ્યતન હોતી નથી.

- (4) માહિતી આપવાનું તાદાત્મ્ય વલણ હોતું નથી.
- (5) સામાન્ય વિશ્વકોશોમાં બધા જ ક્ષેત્રોનાં બધા પ્રકારના વિષય વિકાસોને આવરી લેતાં પ્રકરણો એક સમાન રીતે રજૂ કરાતાં નથી. જુદાં જુદાં લેખોનાં વર્ણનમાં વિવિધતા જોવા મળે છે. આને લીધે વધારેમાં વધારે વિષય વિશ્વકોશોને પ્રકાશિત કરવા જરૂરી બની જાય છે કે જેનાથી વિસ્તૃત માહિતી પ્રાપ્ત થઈ શકે. સમગ્ર ચર્ચાને ટૂંકમાં સમજાવે તો,
 1. વિશ્વકોશનાં આધારભૂત સેટ પ્રકાશિત કરવા સંપૂર્ણ આયોજન માટે લેખો લખવા માટે વિષયનાં નિષ્ણાંતોની પસંદગી, વિસ્તૃત નિર્દેશિકા તૈયાર કરવા માટે સક્ષમ નિર્દેશીકાકારની પસંદગી, સારાં રેખાચિત્રો તૈયાર કરવા માટે રૂપરેખા કલાકાર તેમજ ફોટોગ્રાફ, કુશળ તેમજ સક્ષમ સંપાદકીય મંડળ, શુદ્ધ પ્રૂફ વાચન તેમજ સુદૃઢ – મુદ્રણ અને વેચાણ વધારવાં માટે પર્યાપ્ત વિજ્ઞાપન તેમજ પ્રસાર જરૂરી છે.
 2. સામાન્ય અને વિશિષ્ટ વિશ્વકોશનું વર્ગીકરણ કરવામાં સંબંધિત માપદંડો કદ તેમજ આકાર—સ્વરૂપ, ઉપભોક્તાઓની વય અને વિષય — ક્ષેત્રના વ્યાપ પ્રમાણે વર્ગીકૃત કરી શકાય.
 3. વિશ્વકોશનું મહત્ત્વ નિર્ધાર કરવા માટેનાં માપદંડ અધિકૃતતા, વિસ્તાર — ક્ષેત્ર તેમજ ઉદ્દેશ, નિરૂપણ, વ્યવસ્થાપન — ગોઠવણી, આકાર — સ્વરૂપ, અદ્યતનતા, મર્યાદાઓ અને વિશિષ્ટ વિશેષતાઓ છે.
 4. કોઈપણ વિશ્વકોશના આકાર—સ્વરૂપ : ભૌતિક દેખાવ અથવા રૂપ — રંગ, લેખોનું પ્રસ્તુતીકરણ તેમજ ચિત્રલેખો, કાગળની ગુણવત્તા, મુદ્રણકળા અને બાંધણી પર આધાર રાખે છે.
 5. વિશ્વકોશનું વિસ્તાર — ક્ષેત્ર માપદંડો યોજના, વિસ્તાર તેમજ વ્યાપકતા અને પસંદગી પર આધારિત હોય છે.
 6. વિશ્વકોશના નિરૂપણ માટે સુવાચ્યતા, વસ્તુનિષ્ઠતા અને શૈલી મુખ્ય ત્રણ બાબતો છે.
 7. વિશ્વકોશોને અદ્યતન રાખવાની : વાર્ષિક પુરવણી ખંડનું પ્રકાશન, સમયાંતરે સંશોધન અને સતત સંશોધિત નીતિ આ ત્રણ પદ્ધતિઓ છે.

5.3 શબ્દકોશના ઉદાહરણો (Example of Dictionary)

- (1) **Oxford English Dictionary** : સૌ પ્રથમ અંગ્રેજી ભાષાનો પ્રમાણભૂત અને સર્વોપયોગી શબ્દકોશ. “The Oxford English Dictionary” જે ટૂંકાક્ષરી તરીકે તેનું નામ OED તરીકે પ્રચલિત છે. જેનું પ્રકાશન Oxford દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રથમ આવૃત્તિ : તેની પ્રથમ આવૃત્તિ ઈ.સ. 1884 માં ‘Historical Dictionary of English Language’ નામથી પ્રકાશિત થઈ હતી. તેનાં પૂરક ગ્રંથો સાથે ઈ.સ. 1928માં ‘New English Dictionary on Historical Principles’ ના નામથી 10 ગ્રંથોમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવી. આ આવૃત્તિમાં ઈ.સ. 1180થી પ્રયોગમાં લેવાતાં શબ્દોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. તેનું પુનઃ મુદ્રણ ઈ.સ. 1933 માં 13 ખંડોમાં થયું, જે તેના સંપાદકોના નામે પણ પ્રચલિત બની. ટૂંકાક્ષરી NED તરીકે પણ પ્રચલિત બની. તેમાં 4,14,825 શબ્દો અને શબ્દસમૂહોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો.

બીજી આવૃત્તિ : વિશ્વમાં પ્રસિદ્ધ આ શબ્દકોશમાં નવા શબ્દોને ઉમેરવા ઘણી જ કાળજી લેવામાં આવે છે. તેને સતત અદ્યતન રાખવા 1972 થી 1986 દરમિયાન ચાર પુસ્તકો પ્રકાશિત કરવામાં આવી. જેનો સમાવેશ બીજી આવૃત્તિમાં કરવામાં આવ્યો. ઈ.સ. 1989 માં 20 Volume અને 22,000 જેટલાં પૃષ્ઠો સાથે “Oxford English Dictionary” ના નામથી પ્રકાશિત થઈ. બીજી આવૃત્તિમાં 6,15,100 શબ્દો અને 24,36,600 ક્વોટેશનનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. જેમાં વૈજ્ઞાનિક અને ટેકનિકલ વ્યાખ્યાઓનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. બીજી આવૃત્તિ સાથે તેની Compact આવૃત્તિ પણ બે ખંડમાં પ્રકાશિત થઈ છે. જેમાં ફોટોગ્રાફીની મદદથી ટાઈપનું કદ નાનું કરવામાં આવ્યું છે. જે ઉપયોગ કરવા બિલોરી કાય જરૂરી છે.

ત્રીજી આવૃત્તિ : ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રગટ કરવાનું કામ 1990 થી ચાલુ કરવામાં આવ્યું છે. 1995 સુધીમાં બે ખંડો પ્રકાશિત થયાં છે.

OED : હાલની અદ્યતન આવૃત્તિ પ્રાપ્ય છે. 20 Vol. માં છે જે વિગત અહીં ઉમેરવી જરૂરી છે.

શબ્દકોશનો હેતુ :

આ શબ્દકોશનો હેતુ અંગ્રેજી ભાષાના શબ્દોમાં ઇતિહાસ, જુદાં જુદાં સમયની જોડણી, શબ્દની વ્યુત્પત્તિ, અર્થ, ઉચ્ચાર, અવતરણો આપવાનો છે.

વિન્ચેલના (Winchell) મત અનુસાર OED ભાષા અને સાહિત્યના બધા જ સામાન્ય શબ્દો બોલી અને શિષ્ટભાષાના બધા શબ્દો વૈજ્ઞાનિક અને ટેકનિકલ પરિભાષાના શબ્દો તથા ઈ.સ. 1500 પહેલાં બોલચાલના શબ્દોનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. OED ના પૂરક ગ્રંથમાં નવા શબ્દો અને તેનાં અર્થોનું ઉમેરણ કેટલાંક સુધારા સાથે કરવામાં આવ્યું છે. આ કોશમાં દરેક મુખ્ય શબ્દ વિશે ઓળખ, શબ્દરૂપ વિચાર, અર્થસૂચકતા, ઉદાહરણરૂપ અવતરણો આપવામાં આવ્યાં છે. જેને વિસ્તૃત રીતે જોતાં :-

ઓળખ :

શબ્દની આધુનિક જોડણી, ઉચ્ચાર, ભાષામાં તેનો ઉપયોગ, જે વિશિષ્ટ ક્ષેત્રમાં તેનો ઉપયોગ થતો હોય તેની વિશિષ્ટતા, શબ્દ બોલચાલનો પ્રાચીન કે કાલગ્રસ્ત છે તે માહિતી સાથે શબ્દોની ઓળખ આપવામાં આવી છે. શબ્દના હલુવચન, સર્વસામાન્ય સિવાયના ક્રિયાપદોના પ્રકાર પણ આવે છે.

શબ્દરૂપ વિચાર :

ધ્વનિના ફેરફારો, કાલગ્રસ્ત તથા ફરી પ્રગટ થયેલા અદ્યતન રૂપો, ધ્વનિ ફેરફારો સાથે શબ્દની વ્યુત્પત્તિ અને તેનો અનુગામી ઇતિહાસ આપવામાં આવે છે.

અર્થસૂચકતા :

કાલગ્રસ્ત કે ખોટાં ઉપયોગોને નિશાની કરીને જુદાં તારવી દર્શાવ્યાં છે. અર્થોની ગોઠવણી ઐતિહાસિક ક્રમે કરી છે.

ઉદાહરણરૂપ અવતરણો :

શબ્દના દરેક સંદર્ભ માટે ઉદાહરણરૂપ અવતરણો કલાનુક્રમે ગોઠવ્યાં છે.

OED કોઈપણ જાતનાં ગુણ દોષ બતાવ્યા વિના અવતરણો સાથે વિવિધ શબ્દોના અર્થ આપે છે. તે ટીકાત્મક ન્યાય કરતી નથી. OED એ અંગ્રેજી ભાષાનો ખૂબ જ પ્રસિદ્ધ શબ્દકોશ છે. કોઈપણ વાચકને શબ્દનો અર્થ કે ઇતિહાસ જાણવામાં, સંશોધકને વિશેષ સંદર્ભો મેળવવા અને ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને જરૂરી માહિતી મેળવવા માટે ખૂબ જ ઉપયોગી શબ્દકોશ છે.

વિશ્વનો આ પ્રથમ શબ્દકોશ છે. જે અનુનેયતા માટે મશીન રીડબલ રેકોર્ડ્સ તરીકે મુકવામાં આવેલ છે. OED ની CD-ROM આવૃત્તિ મુદ્રિત આવૃત્તિ કરતાં વધુ શબ્દોમાં છે.

OED નો પ્રાથમિક હેતુ અંગ્રેજી ભાષામાં જુદાં જુદાં સમયે ઉપયોગમાં લેવાયેલ શબ્દો, તેનો ઇતિહાસ, તેની વ્યુત્પત્તિ, ઉચ્ચાર અને અર્થ આપવાનો રહ્યો છે. સામાન્યથી માંડી વિશિષ્ટ વાચકો માટે ઉપયોગી બની રહેલા આ શબ્દકોશ, શબ્દકોશ વિશ્વમાં વિશિષ્ટ છે.

સાથે જ શ્રેણીમાં Oxford દ્વારા ‘Concise Oxford Dictionary of Current English’ માં ‘Oxford Illustrated Junior Dictionary 1991’ માં ‘New Shorter Oxford English Dictionary’ બે ખંડોમાં 1993 માં અને ‘Oxford Mini Dictionary’ ઈ.સ. 1995 માં પ્રગટ કરવામાં આવી છે.

(2) સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ

“સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ”નું પ્રકાશન ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે. તે વિશે વિગતે જોતાં,

પ્રથમ આવૃત્તિ : “સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ” ની પ્રથમ આવૃત્તિ ઈ.સ. 1929 માં પ્રગટ થઈ આ જોડણીકોશમાં 43,743 શબ્દોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. આ શબ્દકોશના અર્થ આપવામાં આવ્યા ન હતા. પણ માત્ર જોડણી જ આપવામાં આવી હતી. આમ, આ કોશ માત્ર જોડણી દર્શાવતો હતો. આ કોશ મહાત્મા ગાંધીજીના આશીર્વાદની ફલશ્રુતિ હતી.

બીજી આવૃત્તિ : કેવળ જોડણી દર્શાવતી પ્રથમ આવૃત્તિને બદલે “સાર્થ” અર્થાત્ અર્થ સહિત બીજી આવૃત્તિ ઈ.સ. 1931માં પ્રગટ કરવામાં આવી.

ત્રીજી આવૃત્તિ : ઈ.સ. 1937 માં 56,830 શબ્દો સાથે ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રકાશિત કરવામાં આવી. ઈ.સ. 1940માં મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ પણ તેને માન્યતા આપી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે પણ જોડણી કોશના કાર્યને બિરદાવ્યું.

ચોથી આવૃત્તિ : આમ, ઓછા સમયગાળામાં લેખકો, પ્રકાશકો, શિક્ષકો અને ભાષાપ્રેમી તેનો ઉપયોગ કરતાં થયા. ઈ.સ. 1949માં તેની ચોથી આવૃત્તિ પ્રગટ થઈ.

પાંચમી આવૃત્તિ : આશરે ઈ.સ. 1956–57 થી પાંચમી આવૃત્તિનું કાર્ય શરૂ કરવામાં આવ્યું. ઈ.સ. 1949 પછી રાજકીય રીતે કેટલાક ઐતિહાસિક ફેરફારો થયા. હિંદનું બંધારણ રચાયું તે મુજબ તેનો વહીવટ થવા લાગ્યો. દેશની ભાષાઓની રાજ્યવહીવટી અને લોકશિક્ષણમાં સ્થાન મેળવ્યું. રાષ્ટ્રભાષા તરીકે હિંદીને માન્યતા મળી. જેને પરિણામે ભાષાની વૃદ્ધિ થઈ. ગુજરાતી ભાષાને માધ્યમ તરીકે સ્વીકાર થયો. વિવિધ વિદ્યાશાખાના પાઠ્યપુસ્તકોની રચના થઈ. આ બધા ફલશ્રુતિરૂપ ઈ.સ. 1967 માં પાંચમી આવૃત્તિ 68,467 શબ્દો સાથે પ્રગટ થઈ. આમ, શબ્દોમાં થયેલો વધારો ગુજરાતી ભાષામાં થતી શબ્દ વૃદ્ધિ અને વિકાસનું પ્રતિબિંબ પણ લેખી શકાય. આ કોશને આવકારવામાં ગાંધીજીએ તેમના લેખમાં કહ્યું હતું કે,

“અંગ્રેજી ભાષાના શબ્દોની જોડણી ખોટી કરતાં આપણને શરમ લાગે છે, તેમ કરતાં માતૃભાષાની જોડણીનો વધ કરતાં આપણને વધારે શરમ લાગવી જોઈએ. હવે, પછી કોઈને સ્વેચ્છાએ જોડણી કરવાનો અધિકાર નથી.”

કોશના પ્રારંભમાં પ્રકાશકના નિવેદન સાથે કેટલાંક પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યકારો અને સંસ્થાઓની આ કોશ સંબંધિત ટિપ્પણીઓ આપવામાં આવી છે. ત્યારબાદ જોડણીના નિયમો આપવામાં આવ્યા.

(1) તત્સમ શબ્દ, (2) હશ્રુતિ તથા યશ્રુતિ

તત્સમ શબ્દોની વિસ્તૃત સમજ ઉદાહરણ સાથે કરવામાં આવી છે. ઉદાહરણ તરીકે,

તત્સમ શબ્દો :

- (1) સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોની જોડણી મૂળ પ્રમાણે કરવી. ઉદા. મતિ; ગુરુ; વિદ્યાર્થીની
- (2) ભાષામાં તત્સમ તથા તદ્ભવ બંને રૂપો પ્રચલિત હોય તો બંને સ્વીકારવાં. ઉદા. કઠિન – કઠણ, રાત્રિ – રાત, દશ – દસ, કાલ – કાળ, નહિ – નહીં, હૂબહૂ – આબેહૂબ, ફર્શ – ફરસ
- (3) જે વ્યંજનાન્ત તત્સમ શબ્દો ગુજરાતી પ્રત્યયો લેતા હોય તેમને અકારાન્ત ગણીને લખવા ઉદા. વિદ્વાન, જગત, પરિષદ
આ નિયમ અંગ્રેજી, ફારસી, આરબી વગેરે ભાષાના શબ્દોને પણ લાગુ પડે છે.
- (4) પશ્ચાત્, કિંચિત્, અર્થાત્, ક્વચિત્, એવા શબ્દો એકલા આવે અથવા બીજાં સંસ્કૃત શબ્દોની સાથે સમાસમાં આવે ત્યારે વ્યંજનાન્ત લખવા. ઉદા. કિંચિત્કર, પશ્ચાતાપ. આવાં અવ્યયો પછી જ્યારે ‘જ’ આવે ત્યારે તેમને વ્યંજનાન્ત ન લખવાં. ઉદા. ક્વચિંત જ
- (5) આરબી, ફારસી તથા અંગ્રેજી ભાષાના શબ્દો લખતાં તે તે ભાષાના વિશિષ્ટ ઉચ્ચારો દર્શાવવા ચિહ્નો ન વાપરવાં ઉદા. ખિદમત, વિઝિટ, નજર.
- (6) ‘એ’ તથા ‘ઓ’ ના સાંકડા તથા પહોળા ઉચ્ચારની ભિન્નતા દર્શાવવા ચિહ્નો વાપરવાં નહિ પરંતુ અંગ્રેજી શબ્દોના ‘એ’ ‘ઓ’ ના ઉચ્ચારમાં ભ્રાંતિ ન થાય માટે, તે દર્શાવવા ઊંધી માત્રાનો ઉપયોગ કરવો. ઉદા. કોફી, ફેશન, ઓગસ્ટ, કોલમ.
- (7) અનુસ્વારના ભિન્ન ભિન્ન ઉચ્ચારો દર્શાવવા ચિહ્નો વાપરવાં નહિં.

નોંધ : શક્ય હોય ત્યાં અનુસ્વારના વિકલ્પમાં અનુનાસિકો વાપરી શકાય. ઉદા. અંત – અન્ત, દંડ – દણ્ડ, શાંત – શાન્ત, બેંક – બેન્ક.

આવૃત્તિ સાથે ઇતિહાસની છણાવટ પણ કરવામાં આવી છે. શબ્દોની ગોઠવણી વર્ણાનુક્રમે કરવામાં આવી છે. શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ, ઉચ્ચારણ, શબ્દપ્રયોગ, નહિં સંવરેલા ખાસ શબ્દરૂપોની વિગત, ટૂંકાક્ષરીની વિગત, વ્યુત્પત્તિના સંકેત, ઉચ્ચારણના સંકેત, બીજાં ચિહ્નોની સમજ આપવામાં આવી છે. મૂળ શબ્દના અર્થો સાથે જોડાયેલાં શબ્દો એક જ ફકરામાં દર્શાવી તેનો અર્થ આપવામાં આવ્યાં છે” શબ્દની એકથી વધુ જોડણી માટે જુઓ.

ઉદાહરણ તરીકે : ગ્રંથ, કાર્ય, કર્તા, ભંડાર, સંગ્રહ વગેરે.

નોંધ : વ્યુત્પત્તિનો નિર્દેશ શબ્દના વ્યાકરણ સંકેત બાદ [] ગુરુ કૌંસમાં આપવામાં આવેલ છે. શબ્દપ્રયોગને વિવિધ અર્થઘટનાઓ સાથે સ્થાન આપવામાં આવ્યું. કહેવતોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો નથી તળપદી ભાષાના શબ્દોના અર્થ દર્શાવ્યાં છે. અધિકૃત સંસ્થાના પ્રકાશનથી તૈયાર થયેલ ગ્રંથનું છાપકામ સુંદર અને સુઘડ છે.

દરેક પૃષ્ઠ પર મથાળામાં તે પૃષ્ઠમાં રહેલ પ્રથમ અને છેલ્લાં શબ્દની માહિતી આપવામાં આવેલ છે. શબ્દ શોધવામાં સરળતા લાવે છે. ગુજરાતી ભાષા માટે આશીર્વાદરૂપ “સાર્થ – ગુજરાતી જોડણીકોશ” બહુજન માન્ય એવી નિશ્ચિત જોડણી આપે છે. ગુજરાતી ભાષા શીખનારને, શુદ્ધ ભાષા લખવાના આગ્રહી સૌ કોઈને ખૂબ જ ઉપયોગી સંદર્ભ ગ્રંથ છે. સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશના ગાંધીજીના સૂચનને આવકારીને ઈ.સ.1940માં “જોડણી માટે ખિસ્સાકોશ” પ્રકાશિત થયેલ છે. તે માત્ર જોડણી સ્પષ્ટ કરે છે. તેનાં આઠ પુનઃ મુદ્રણ થયાં છે. ગુજરાતી ભાષાના પ્રમાણિત શબ્દકોશ તરીકે માન્યતા આપેલ. “સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ” ખૂબ જ ઉપયોગી પૂરવાર થયેલ છે.

3. ભગવદ્ગોમંડલ :

પ્રસ્તાવના :

સંદર્ભ સેવાનો આધાર સંદર્ભ ગ્રંથો ઉપર અવલંબે છે. સંદર્ભગ્રંથોનું વિશ્વ વિશાળ, વૈવિધ્યભર્યું અને વિવિધરંગી છે. માનવ મસ્તિષ્કમાં ઉપસ્થિત થતાં કોઈપણ પ્રશ્નનું સમાધાન કરવા સંદર્ભ ગ્રંથવિશ્વ સક્ષમ હોય છે. સામાન્યતઃ ગ્રંથાલય અને માહિતી કેન્દ્રોમાં સારા એવા પ્રમાણમાં સંદર્ભગ્રંથો વસાવવામાં આવે છે. સાથે જ સંદર્ભગ્રંથ સંગ્રહ સતત અનુનેય રહે તે માટે પણ તકેદારી રાખવામાં આવે છે. આવાં જ એક સંદર્ભગ્રંથના પ્રકાર શબ્દકોશ “ભગવદ્ગોમંડલ” વિશે ચર્ચા કરીએ. ભારત દેશની આઝાદીના સમયગાળાની આસપાસ દેશમાં ત્રણ રજવાડાઓ સામાજિક કાર્યો માટે અત્યંત પ્રખ્યાત બન્યાં. જેમાં વડોદરાના મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ કે જેઓએ એમ.એસ. યુનિવર્સિટીની રચના કરી. બીજા ભાવનગરના મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી કે જેઓએ શામળદાસ કોલેજ બંધાવી અને ત્રીજા ગોંડલના મહારાજા ભગવતસિંહજી કે જેઓએ તેમના રાજ્યમાં કન્યા કેળવણી ફરજિયાત બનાવી. મહારાજા ભગવતસિંહજી ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે તે સમયે બ્રિટન ગયા હતાં. અને તે સમયે ત્યાંના ગ્રંથાલયોમાં તેમણે “એન્સાયક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકાનો” અભ્યાસ કર્યો. જેના ઉપરથી પ્રેરણા મેળવી પોતાની માતૃભાષામાં એક કોશની રચના કરવાની તીવ્ર ઈચ્છાએ આપણને સૌને આ ગ્રંથની પ્રાપ્તિ કરાવી. ગુજરાતી ભાષાની સેવા થઈ હોય તેવી મહત્વની ઘટનાઓ જોઈએ, તો :-

1. જૈનાચાર્ય હેમચંદ્રાચાર્ય “સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન” નામનો ગ્રંથ લખેલ.
2. મહાત્મા ગાંધી દ્વારા “સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ”ની રચના કરવામાં આવી.
3. 1905માં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની રચના થઈ.
4. દેશની આઝાદી પછીના તરતના વર્ષે એટલે કે 1948માં “ભગવદ્ગોમંડલ”ની પ્રાપ્તિ થઈ.

ઈતિહાસ :

રાજાશાહી સમયમાં રાજ્યો, રજવાડાંઓ પ્રજાના નાણાંનો ઉપયોગ સંગીત, નાટક, નૃત્યના મુજરાઓમાં મદદોશ બનીને કરતાં. પોતાને રાજા નહિ, પરંતુ પ્રજાના ટ્રસ્ટી સમજનાર નોખી માટીનાં મહામાનવ, ભગવતસિંહજીએ પ્રજાને સુખાકારી ઉપરાંત ગુજરાતી ભાષાની મોટી સેવા કરી છે. ઈ.સ. 1886 મહારાજા ભગવતસિંહજી ઈંગ્લેન્ડ ફરવા ગયેલાં. ત્યાં ફરતાં ફરતાં તેમણે “મારકેટ” શબ્દને બદલે “બજાર” શબ્દ વાપરેલો જોઈ તેમને થયું આપણો બજાર શબ્દ ઈંગ્લેન્ડમાં પણ વપરાય !!! આ શબ્દમાંથી તેમણે શબ્દકોશ રચવાની પ્રેરણા મળી. ઘણાં વર્ષોના મનોમંથન પછી શબ્દકોશ રચવાની મનમાં ગાંઠ વાળી. જ્યારે તેઓ બ્રિટન ગયાં ત્યારે ત્યાંના ગ્રંથાલયોમાં “એન્સાયક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા”નો અભ્યાસ કર્યો. જેનાં પરથી ગુજરાતી ભાષામાં શબ્દકોશ રચવાની તેમની ઈચ્છા તીવ્ર બની. રાજ-રાજની સાથે સાથે નવાં શબ્દો શોધવામાં તેઓ જાગૃત રહેતાં. રાજ સંચાલનમાં કે બોલચાલમાં કોઈ નવો શબ્દ મળે કે તરત જ કાગળ પર અને જો કાગળ ન હોય તો શબ્દ ભૂલાઈ ન જાય તે માટે પહેરેલાં કપડાં, અંગરખા પર લખી લેતાં. આવી રીતે તેમણે 20,000 શબ્દો એકત્રિત કર્યા. 1921 માં મહાકોશ રચવાનાં શ્રીગણેશ કર્યા. ગોંડલ રાજ્યનાં વિદ્યાધિકારી ચંદુલાલ બેહરદાસ પટેલ “ચંદુબાપા” ને નિયામકપદે કચેરીની સ્થાપના કરી. તેમની સાથે અન્ય સાક્ષરો પણ જોડાયાં. ભગવતસિંહજી પોતે પણ આ કચેરીમાં નિયમિત આવતાં અને સામાન્ય કારકુનની જેમ જ કામ કરતાં. તેમણે એક અપીલ બહાર પાડી. તે અપીલ ગામડે — ગામડે તથા તમામ શહેરોમાં મોકલી આપી અને જે કોઈ નવો શબ્દ લઈને આવે તેને પચ્ચીસ પૈસા ઈનામ આપવામાં આવતું. ભગીરથ કોશને સરળ બનાવવાં કવિઓ, લેખકો, કોશકારો, પ્રાધ્યાપકો, ભાષાશાસ્ત્રીઓ, જે તે ક્ષેત્રના નિષ્ણાતો અને સંશોધકોનાં સંપર્ક સાધી તેમની પાસેથી શબ્દો, તેનાં અર્થ, વ્યાકરણીય ટિપ્પણો તથા રૂઢિપ્રયોગોના સંગ્રહ મેળવવામાં આવતાં કોશના રચનાકાર્યના તમામ પાસાંઓનાં અનુભવીઓ પાસે સલાહ સૂચન મેળવવામાં આવતાં દા.ત. કોશનું કદ,

ટાઈપોગ્રાફીની પસંદગી અનેક ગ્રંથો, વર્તમાન પત્રો વગેરેમાંથી શબ્દો, વર્ણનો, દંત કથાઓ, અવતરણો, માહિતીઓ વીણી વીણીને એકત્રિત કરવામાં આવેલ. 1928થી 1944 સુધી ઝૂંપડે — ઝૂંપડે, ગામડે — ગામડે તથા શહેરોમાં ફરીને ભણેલાં, અભણ, ગઢવીઓ, ચારણો તથા જ્યાંથી મળે ત્યાંથી શબ્દો અને માહિતી એકઠી કરવામાં આવી હતી. 25 મી ઓગસ્ટ 1944 ના રોજ 902 પાનાંનો દળદાર પ્રથમ ભાગ પ્રસિદ્ધ થયો. ત્યારબાદ દર એક — દોઢ વર્ષના સમયગાળે એક એક ભાગ પ્રસિદ્ધ કરી 09—03—1955ના રોજ નવમો અને અંતિમ ભાગ પ્રસિદ્ધ કર્યો.

દુનિયાની કોઈપણ ભાષાના ઉત્તમ કોશની સરખામણીમાં ‘ભગવદ્ગોમંડલ’ ઊણો ઊતરે તેમ નથી. આ ફક્ત શબ્દકોશ નથી; પણ જ્ઞાનકોશ પણ છે. આ ઉક્તિ પરથી અનુમાન કરી શકીએ કે ‘ભગવદ્ગોમંડલ’ એક અમૂલ્ય અને મહત્વનો જ્ઞાનકોશ છે. આવા મહાન જ્ઞાનકોશ — વિશ્વકોશની પ્રસ્તાવના લખવા માટે જ્યારે ગાંધીજીને કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તેમણે કહ્યું, “પ્રસ્તાવના લખવાની મારી શક્તિ નથી. તમારા સાહસથી હું મુગ્ધ થયો છું. એથી માતૃભાષાની મોટી સેવા થશે એમ હું માનું છું.”

ઈ.સ. 1865ની 24 મી ઓક્ટોબરે ધોરાજીમાં જન્મેલ ભગવતસિંહજી એકમાત્ર રાજવી જ નહિ; પણ સામાજિક અને સાહિત્યક્ષેત્રે પણ અમૂલ્ય પ્રદાન આપીને ગણનાપાત્ર બન્યા છે. છવ્વીસ છવ્વીસ વર્ષની અખંડ સાધના કરીને ગુજરાતી ભાષાની શબ્દસમૃદ્ધિને ખૂણેખાંચરે થી શોધી કાઢીને મહારાજા ભગવતસિંહજીએ ગુજરાતી ભાષામાં રત્નમણિ સમાન મહાન જ્ઞાનકોશ ‘ભગવદ્ગોમંડલ’ની રચના કરી.

‘ભગવદ્ગોમંડલ’ નામ ‘ભગવત્’ અને ‘ગોમંડલ’ એમ બે શબ્દોનું બનેલું છે. ‘ભગવત્’ એટલે ભગવતસિંહજી, બૃહત્, સમૃદ્ધિવાન, જ્ઞાનભરપૂર, પ્રભુપ્રેરિત કે ગૌરવવંતુ જ્યારે ‘ગોમંડલ’ એટલે શબ્દસંગ્રહ, શબ્દકોશ, જ્ઞાનકોશ, સરસ્વતી ભંડાર કે ગોંડલ. આમ, ‘ભગવદ્ગોમંડલ’ એટલે (1) ભગવતસિંહજી શબ્દસંગ્રહ, (2) બૃહદ્ શબ્દકોશ, (3) સમૃદ્ધિવાન જ્ઞાનકોશ, (4) જ્ઞાનભર્યો સરસ્વતી-ભંડાર, (5) પ્રભુપ્રેરિત વ્યાપક વાણી અને (6) ગૌરવવંતુ ગોંડલ

‘ભગવદ્ગોમંડલ’ વિશે જોઈએ તો ‘ભગવદ્ગોમંડલ’ પ્રારંભે જ શરૂઆતમાં સંસ્કૃતિ સર્જક ભગવતસિંહજી નામનું પ્રકરણ છે. તેમાં મહારાજા વિશેનું ઉત્તમ કહી શકાય તેવું અભ્યાસપૂર્વક નિરૂપણ પામેલ જીવનચરિત્ર છે. કોશના 32 જેટલાં પૃષ્ઠમાં તે સમયના ગોંડલના રાજ્યના વિદ્યા અધિકારી તરીકે નિમણૂક પામેલાં ચંદુલાલ બેચરદાસ પટેલે આ ચરિત્ર લખેલ છે. પહેલાં ભાગમાં 266,687, બીજા ભાગમાં 27,324, ત્રીજા ભાગમાં 46,025, ચોથા ભાગમાં 30,604, પાંચમાં ભાગમાં 33,408, છઠ્ઠા ભાગમાં 32,959, સાતમાં ભાગમાં 30,604, આઠમાં ભાગમાં 28,576 અને નવમાં ભાગમાં 24,338 શબ્દો સમાયેલ છે. આ નવ ગ્રંથોમાં 9270 જેટલાં પૃષ્ઠોમાં આશરે 281,377 શબ્દો, તેના 8,21,832 અર્થો અને 28,156 જેટલાં રૂઢિપ્રયોગોને સમાવવામાં આવ્યાં છે. શબ્દભંડોળ અને અર્થભંડોળની દૃષ્ટિએ અતુલનીય છે. આ શબ્દકોશમાં શબ્દ તેની વ્યુત્પત્તિ, ઉચ્ચાર, અર્થ તેમજ અલગ અલગ સંદર્ભોની છાયામાં થતાં ભિન્ન ભિન્ન અર્થો, આવશ્યક હોય ત્યાં તેનાં પ્રમાણ માટેનાં અવતરણો, મૂળ ભાષા, સંધિ — વિગ્રહ, સમાસ વગેરે આપવામાં આવેલાં છે. ઉપરાંત તેમાં કહેવતો તથા રૂઢિપ્રયોગોનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

‘ભગવદ્ગોમંડલ’ વિશ્વકોશીય શબ્દકોશ છે. જ્ઞાન વિશ્વના ભારતીય સંદર્ભો સાથેના તમામ વિષયો તેની શાખા-પ્રશાખાઓ સાથે તેમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. પિંગળ, અલંકાર, કૃષિ અને વનસ્પતિશાસ્ત્ર, સંગીત અને કલા, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન, અવકાશવિદ્યા, પ્રાણીશાસ્ત્ર, દેશી ધરેણાં, પ્રાચીન હથિયારો, રેલ્વે અંગેના દફતરો, વસૂલાતી અને ન્યાય ખાતામાં વપરાતાં શબ્દો, વૈદક શિક્ષણ, જ્યોતિષ વગેરે સાથે કૃષ્ણ, શિવ, વિષ્ણુ વગેરેના બધા જ નામો — શબ્દોનો તેમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. શબ્દોનો અર્થ સમજવા માટે ભાષા સરળ અને સાદી વાપરવામાં આવી છે. પ્રયોગમાં ન હોય તેવાં શબ્દોની પ્રમાણભૂતતા માટે વિપુલ પ્રમાણમાં પ્રમાણો આપવામાં આવ્યા છે. આવશ્યકતા અનુસાર તેમાં ચિત્રો અને આકૃતિઓ પણ આપવામાં આવેલ છે.

દા.ત. (1) સોમનાથ શબ્દ આવે તો સોમ એટલે ચંદ્ર અને તેને શ્રાપ મુક્ત કરનાર મહાદેવે અર્થ તો આપેલ હોય તો, તે ઉપરાંત પ્રભાસ ક્ષેત્રની વાત, સોમનાથ પર કેટલી વાર ચઢાઈ થયેલી, કેટલીવાર મંદિર તુટેલું, કોણે કોણે ચઢાઈ કરેલી, કોણે કોણે મદદ કરેલી, કોણે ફરી મંદિર બાંધેલું તે માત્ર એક શબ્દ પરથી વધુ વર્ણન આપવામાં આવેલ છે. આમ, ખાલી શબ્દને વ્યુત્પત્તિ કે સમજૂતી ન હોય પરંતુ તમામ માહિતી આપી લોકોની જિજ્ઞાસા પૂર્ણ કરવાનો પ્રયાસ કરેલ છે.

(2) પાણીનાં પંદર અર્થ, બ્રહ્મ શબ્દના પીસતાળીસ અર્થ, અર્ધનારીશ્વર શબ્દનો અર્થ સમજાવવા તેનાં અન્ય સંદર્ભો, તેનું મહત્ત્વ, પુરાણોમાં આપેલ વર્ણન, દક્ષિણમાં મૂર્તિઓની વિશેષ પ્રમાણ આપવામાં આવ્યું છે. નર્મદાની માહિતી આપતાં નર્મદા કાંઠે આવેલાં પવિત્રધામોનું વિસ્તૃત વર્ણન પ્રવાસ માર્ગદર્શિકાની ગરજ સારે છે.

કોશ વાપરનારને સરળતા રહે તે માટે તેને ઉપયોગી થાય તેવા દરેક ભાગને અંતે કયા અક્ષરથી શરૂ થતાં કેટલાંક શબ્દો, કેટલાંક અર્થો, રૂઢિપ્રયોગો તથા પૃષ્ઠ સંખ્યા આપેલાં છે. દરેક ભાગની શરૂઆતમાં સંક્ષિપ્ત રૂપોની માહિતી, ઉચ્ચાર, સૂચક ચિહ્નો પણ આપવામાં આવેલાં છે. ભગવદ્ગોમંડલનું પ્રથમ મુદ્રણ કેવળચંદ કાનજીભાઈ પારેખના વિદ્યુત મુદ્રણાલયમાં થયેલું. સમય જતાં આ ગ્રંથ અપ્રાપ્ય બન્યો. ગોંડલ નગરપાલિકાના તે વખતનાં પ્રમુખ ગોવિંદભાઈ દેસાઈએ આ ગ્રંથનું પુનઃ મુદ્રણ કરાવવાનું નક્કી કર્યું. પુનઃ મુદ્રણનું કામ રાજકોટનાં પ્રવીણ પુસ્તક ભંડાર દ્વારા સફળતાપૂર્વક કરવામાં આવ્યું.

લાક્ષણિકતાઓ

- (1) ગુજરાતી ભાષાનો સાંસ્કૃતિક સીમાસ્તંભ
- (2) જ્ઞાનનો વ્યાપક, વૈજ્ઞાનિક અને ઉત્તમ ખજાનો
- (3) 2.81 લાખ શબ્દો, 8.22 લાખ અર્થો, 26 વર્ષનો અથાગ પરિશ્રમ, 9200 પૃષ્ઠો આ બધું ફક્ત એક જ ક્લિકે
- (4) દરેક વ્યક્તિમાટે અવિસ્મરણીય સ્ત્રોત
- (5) મૂળરૂપમાં અને ડિજિટલરૂપમાં ઈન્ટરનેટ અને સીડી માધ્યમ દ્વારા ઉપલબ્ધ
- (6) સંપૂર્ણ રીતે યુનિકોડમાં ઉપલબ્ધ અને નિઃશુલ્ક

વિશેષતાઓ :

- (1) સમૃદ્ધિનો સાગર
- (2) વિશ્વકોશ
- (3) ભવ્ય ભાષાભંડોળ
- (4) અખૂટ જ્ઞાનભંડાર
- (5) ગુજરાતનો સંસ્કૃતિગ્રંથ
- (6) ગુજરાતી ભાષાનું ગૌરવ
- (7) સર્વજ્ઞાન સંગ્રહ
- (8) એક મહાન શબ્દકોશ
- (9) ગુજરાતી ભાષાની અસ્મિતા

સંક્ષિપ્ત ‘ભગવદ્ગોમંડલ’ –

‘ભગવદ્ગોમંડલ’ના નવ ગ્રંથોમાંથી એક સમાન અદ્ભૂત માહિતીપ્રદ શબ્દો કે જે સૌથી વધુમાં વધુ ઉપયોગી બને અને જ્ઞાનમાં વધારો કરે તેવી શબ્દસામગ્રીને ખૂબ જ ઝીણવટથી પસંદ કરીને ‘સંક્ષિપ્ત ભગવદ્ગોમંડલ’ના ગ્રંથમાં સમાવી ગ્રંથ પ્રગટ કરેલ છે. આમ આ ગુજરાતી ભાષાનું

વિરલ અને સીમાચિહ્નરૂપ કાર્ય છે. જેની પ્રસ્તાવના કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, ઉપસંહાર કનૈયાલાલ મુનશી દ્વારા લખવામાં આવેલ છે. જેમાં એકથી નવ ભાગમાંના શબ્દોને આવરી લેવામાં આવ્યા છે.

ડિજિટલ ભગવદ્ગોમંડલ :

‘ગુજરાતી લેક્સિકોન’ ટીમ દ્વારા ભગવદ્ગોમંડલને આધુનિક ટેકનોલોજીના માધ્યમ દ્વારા ડિજિટલ સ્વરૂપમાં રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. ગુજરાતી ભાષા પ્રેમીઓ અને વિદ્વાનોને અલભ્ય સ્ત્રોત પૂરો પાડવાના હેતુથી ડિજિટલ ભગવદ્ગોમંડલ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. રતિલાલ ચંદરયાએ પણ તેમનાં એકત્રિત કરેલાં શબ્દોનો ઉપયોગ કરી તેમાંથી શબ્દકોશ બનાવવાનું 1975ની આસપાસ શરૂ કર્યું. ત્યારબાદ 1986માં ભગવદ્ગોમંડલનું પુનઃ મુદ્રણ થયું. તે ખબર મળતાં જ તેમણે પુરો સેટ લંડનમાં વસાવી લીધો અને સંકલ્પ કર્યો કે તેમણે આદરેલું ‘લેક્સિકોન’નું કામ પૂર્ણ થાય કે તરત જ રત્નમણિ જેવાં ભગવદ્ગોમંડલ શબ્દકોશને પણ તેમનાં જીવનકાળ દરમિયાન ‘ગુજરાતી લેક્સિકોન’માં ઉતારી લેવો. આ કાર્ય યુનિકોડ ફોન્ટ આવતાં સાર્થક થાય તેમ લાગ્યું અને ગુજરાતી ભાષાના અમૂલ્ય જ્ઞાનકોશને ડિજિટલાઈઝ કરવાનું કામ ‘ગુજરાતી લેક્સિકોન’ ટીમે બિહું ઝડપ્યું. વિશ્વના કોઈપણ ખૂણે રહેતો માનવી આ જ્ઞાન સંગ્રહની માહિતી અને તેની મહત્તા જાણી શકે અને તેનાં રોજિંદાં જીવનમાં સરળતાથી તેનો વિનિયોગ કરી શકે તે માટે આ કાર્ય શરૂ કરવામાં આવ્યું. જૂની હસ્તપ્રતો તપાસી, ભાગોનું ઝીણવટથી અધ્યયન, તજજ્ઞો પાસેથી માર્ગદર્શન, એડિટીંગ, સોફ્ટવેરની રચના, ડેટા એન્ટ્રી, પ્રૂફ રીડિંગ, ભાષા પરામર્શન, ભાષા નિષ્ણાતો દ્વારા પુનઃ ચકાસણી કરી અગિયાર માસના ટૂંકા ગાળામાં કાર્ય પૂર્ણ કરી કોશ પ્રમાણે એન્ટ્રી સાઈડ પર મૂકવા ખાસ પ્રકારની એપ્લિકેશનનો ઉપયોગ કરી માહિતીનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યું. આમ, તેનું ઈન્ટરનેટ સ્વરૂપ અને સી.ડી. માધ્યમ ઉપલબ્ધ બન્યાં. ભગવદ્ગોમંડલના સમગ્ર પૃષ્ઠો એનિમેટેડ ફોમમાં તદ્દન નિઃશુલ્ક જોઈ શકાય છે.

દા.ત. પગરખું, (સં.પાદ (પગ) + રક્ષ (બચાવવું); પાયરકખ — પાયરકખઉ)

પગનું રક્ષણ કરે એવું ચામડાનું ટૂંકું મોજું; ખાસડું, મોજડી, જોડો, ચાલતાં પગનું રક્ષણ થાય એવી ચામડાની બનાવટ, કાંટારખું, ઉપાન, ઘસાઈ ગયેલા જોડા ખાસડાં કે પગરખાં કહેવાય. ખાસડું તિરસ્કારમાં કે ક્રોધમાં બોલતાં વપરાય છે.

રૂઢિપ્રયોગ :

- પગરખામાં પણ ઘાલવો — મૂકવો =
બરોબરી કરવી, હરીફાઈ કરવી, સરસાઈ કરવી,
- એકએકથી સરસ થવાની તજવીજ કરવી,
ચડસાડસી કરવી.

તેવી જ રીતે વહાણ અને ઘડિયાળના નામૂના પણ ડિજિટલ સ્વરૂપે ‘લેક્સિકોન ટીમ’ દ્વારા રજૂ કરેલ છે. કલા શબ્દનો સાર્થ પ્રમાણે 7 અર્થ, બૃહદ પ્રમાણે 10 અર્થ, જ્યારે ભગવદ્ગોમંડલ પ્રમાણે 59 અર્થ આપવામાં આવેલ છે.

‘ભગવદ્ગોમંડલ’ વિશેના અભિપ્રાયો.

- (1) “પ્રસ્તાવના લખવાની મારી શક્તિ નથી. તમારા સાહસથી હું મુગ્ધ થયો છું એથી માતૃભાષાની મોટી સેવા થશે એમ હું માનું છું.”
— ગાંધીજી
- (2) “ગુજરાતી ભાષાની આ બાબતમાં આપના જેવી બીજા કોઈએ સેવા નથી કરી. આપના કોશનો આધાર લઈને હવે બીજાં અનેક ઊંડા સાગર સુધી તરવા જઈ શકશે.”

— રવિશંકર મહારાજ

- (3) “છવ્વીસ વરસ સુધી અવિરત શબ્દસાધના કરનાર મહારાજા ભગવતસિંહજીએ આખરે જ્ઞાનયજ્ઞ પૂરો કરી ગુજરાતી ભાષાને ‘ભગવદ્ગોમંડલ’ આપ્યો છે.... ગુજરાતી ભાષામાં જગતમાં રહેશે ત્યાં સુધી ભગવતસિંહજી, ભોજરાજજી અને ચંદુભાઈ પટેલ અમર રહેશે. આ કોશ માત્ર ગુજરાતની નહિ પણ સમગ્ર ભારતની ગૌરવગાથા બની રહેશે.”

— શ્રી કે.કા.શાસ્ત્રી

- (4) “આવા વિરાટ પ્રયત્ન માટે માનવીય મૂલ્યો ઓછાં પડે. આશ્ચર્યમુગ્ધ કરી મૂકે એવી આ સરસ્વતીની સેવાનું ફળ તો પરમાત્મા જ આપી શકે.” — સાક્ષરવર્ય ઉમાશંકર જોષી
- (5) “કરોડો ગુજરાતીને મુખે બોલાતી ગુજરાતી ભાષામાં બે લાખ, પંચાશી હજાર શબ્દો છે એવી જાણ સહુ પ્રથમ ગુજરાતને આપનાર ‘ભગવદ્ગોમંડલ’ મહારાજા ભગવતસિંહજીના અથાક પરિશ્રમનો પરિપાક છે.” — બચુભાઈ રાવત

દરેક કોશની એક આગવી એક શૈલી હોય છે. છવ્વીસ વરસની જહેમત બાદ 9270 પાનામાં ત્રણ લાખથી વધુ શબ્દો ધરાવતો ભગવદ્ગોમંડલકોશ ખરેખર ગુજરાતી ભાષાનું અને ગોંડલનું ગૌરવ છે. ગુજરાતી ભાષાનો આ વિશ્વકોશીય શબ્દકોશ જીજ્ઞાસુંઓ માટે માત્ર અર્થ જ નથી આપતો, પરંતુ વિષય વિભાવનાની સામાન્ય સમજ માટે પણ તે ઉપયોગી બની રહે છે. આવો કોશ ભારતની બીજી બંગાળી, હિંદી જેવી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થયો એવું જાણવામાં નથી.

ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યમાં ભગવતસિંહજી અને ગોંડલનું નામ સુવર્ણ અક્ષરે અંકિત થયેલું રહેશે. જ્યાં સુધી ગુજરાતી ભાષા અને ગુજરાતી લોકો હશે ત્યાં સુધી મહાન કાર્ય ઝળહળતું રહેશે.

5.4 વિશ્વકોશોના ઉદાહરણો (Example of Encyclopedia)

(1) The Encyclopedia Britannica 15th Ed.

અગાઉ આપણે વિશ્વકોશ એટલે શું ? તેના પ્રકાર, ઉપયોગિતા અને મૂલ્યાંકન માટેનાં માપદંડ વિશે ચર્ચા કરી આજે આપણે વિશ્વકોશના એક પ્રકાર વચસ્કો માટે બૃહદ બહુખંડીય વિશ્વકોશ: અંગ્રેજી ભાષાના ઉદાહરણ “The New Encyclopedia Britannica 15th ed. Chicago. Encyclopedia Britannica Inc 2003” અને ‘ગુજરાતી વિશ્વકોશ’ વિશે વિગતે ચર્ચા કરીશું.

“The Encyclopedia Britannica 15 th ed. Chicago. Encyclopedia Britannica Inc 2003” પ્રારંભ માં નાના ચોપાનિયાં અને હપ્તાવાર લેખનનો હતો. આ વિશ્વકોશ શરૂઆત 100 સાપ્તાહિક હપ્તા સ્વરૂપ થઈ હતી. તેનું ગ્રંથસ્વરૂપે પ્રથમ પ્રકાશન :

પ્રથમ આવૃત્તિ 1967 – 1771 દરમ્યાન ત્રણ ખંડમાં જેમાં કુલ 2670 પૃષ્ઠો અને 160 કોપર પ્લેટ્સ સાથે પ્રગટ થઈ હતી. તેથી પ્રથમ આઠ આવૃત્તિનું માત્ર ઐતિહાસિક મૂલ્ય જ રહ્યું છે. 1998 માં 9 મી આવૃત્તિ પ્રગટ થઈ હતી. આ આવૃત્તિમાં લાંબા, ગહન અને પદ્ધતિસરના લખાણોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. આ આવૃત્તિ સુવર્ણ આવૃત્તિ તરીકે ખ્યાતનામ પામી હતી. 11 મી આવૃત્તિ વિશેષ ખ્યાતનામ પામી. 14 મી આવૃત્તિ 1929 માં પ્રગટ થઈ. રૂઢિગત સમાજ પાસેથી પ્રગતિશીલ સમાજને હસ્તક આપવાની 14 મી આવૃત્તિના પ્રકાશન બાદ તેનું વિદ્વત મૂલ્ય આંશિક રીતે ઓછું થયેલું માલુમ પડે છે.

1979 માં બ્રિટાનીકાની 15 મી આવૃત્તિ 30 ખંડોમાં પ્રકાશિત થઈ. 15 મી આવૃત્તિ ત્રણ ભાગમાં કુલ 30 ખંડોમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવી જેમાં :-

- (1) પ્રોપીડિયા (Propedia)
- (2) માઈક્રોપીડિયા (Micropedia) 12 ખંડ
- (3) મેક્રોપીડિયા (Macropedia) 17 ખંડનો સમાવેશ થાય છે.

15 મી આવૃત્તિ બાદ સતત દર વર્ષે કે નિયત સમયના અંતરે તેને અનુનેય સાથે પુનઃ મુદ્રણ થાય છે. સાથે જ Britannica Book of the Year પ્રકાશિત થાય છે. તેમાં પ્રગટ થયેલ માહિતી ત્યાર પછીના પુનઃ મુદ્રણમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે.

નવી આવૃત્તિમાં નિર્દેશિકાનો સમાવેશ ન હોવાથી આ સંસ્કરણની બહુ જ વિવેચના થઈ. ત્યાર બાદ New Encyclopadia Britannica ઈ.સ. 1985ની પુનઃ મુદ્રણ આવૃત્તિમાં બે ખંડોની નિર્દેશિકા આપવામાં આવી. આમ, વિશ્વકોશ 32 ખંડોનો બન્યો છે. (Slide – 4)

1. પ્રોપીડિયા (Propedia) 1 ગ્રંથ
2. માઈક્રોપીડિયા (Micropedia) 12 ગ્રંથ
3. મેક્રોપીડિયા (Macropedia) 17 ગ્રંથ
4. ઈન્ડેક્ષ (Index) 2 ગ્રંથ

1. પ્રોપીડિયા (Propedia) :

Outline of Knowledge and Guide to Britannica :

આ ભાગ સમગ્ર વિશ્વકોશનો માર્ગદર્શક છે. જે જ્ઞાનની રૂપરેખા પૂરી પાડે છે. માઈક્રોપીડિયામાં સમાવેલાં લખાણોનાં પદ્ધતિસરના પરિચયનો સમાવેશ આ ભાગમાં કરવામાં આવેલ છે.

2. માઈક્રોપીડિયા :

માઈક્રોપીડિયા એક અભ્યાસ માર્ગદર્શિકા છે. જેમાં ઝડપી સંદર્ભ માટે ટૂંકી માહિતી અને માઈક્રોપીડિયા લખાણોની પુરી એક વિસ્તૃત નિર્દેશિકા આપેલી છે. તેના દરેક ખંડોમાં ઉદારતાપૂર્વક આડ સંદર્ભો આપવામાં આવ્યા છે. વધારાની જાણકારી મેળવવા તેનો ઉપયોગ થાય છે. ઉપભોક્તાના સમયની બચત થાય છે. સૂક્ષ્મ તથ્યો અને વિસ્તૃત આયામોની જાણકારી ઉપભોક્તા માઈક્રોપીડિયાનો અભ્યાસ કરી મેળવી શકે છે. આ ભાગમાં પ્રસ્તુત સંદર્ભસેવાને ધ્યાને લઈ માહિતી સંક્ષિપ્તમાં આપી છે. 64,000 જેટલી નોંધોનો સમાવેશ કરેલ છે.

3. મેક્રોપીડિયા (Macropedia) :

મેક્રોપીડિયામાં વિસ્તૃત અને ઊંડા વિસ્તૃત લખાણોના રૂપમાં પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યા છે. તેનો હેતુ માનવ અભિરુચિના મુખ્ય વિષય મુદ્દાઓને આવરી લઈ તેનો ઉપયોગ કરનાર ગંભીર વાચકોને શિક્ષિત કરવાનો છે. લેખોની રચના ખ્યાતિ પ્રાપ્ત વિષય વિશેષજ્ઞો એ કરી છે. અને વિષયની રચના કરી છે. પસંદગીયુક્ત અને વ્યાક્યાત્મક સંદર્ભ સૂચિઓ પણ આપવામાં આવી છે. તે આંતરરાષ્ટ્રીય અભિગમ અને સર્વભૌમિક વ્યાપ ધરાવે છે. ઈ.સ. 1938થી પ્રત્યેક વર્ષે Britannica Book of the Year નાં પ્રકાશન દ્વારા અદ્યતન રાખવામાં આવે છે. નિરંતર સંશોધિત કરવાની નીતિને પણ અપનાવવામાં આવે છે.

4. ઈન્ડેક્ષ (Index) :

ઈ.સ. 1985 ના પુનઃ મુદ્રણ સાથે ઈન્ડેક્ષ પ્રકાશિત કરવામાં આવી. જેમાં 5,00,000 જેટલાં રેફરન્સ અને કોસ રેફરન્સ વર્ણાનુક્રમે આપવામાં આવ્યાં. માહિતી તરત જ મળી રહે તે માટે જે તે માહિતી સાથે ખંડસંખ્યા, પૃષ્ઠસંખ્યા તેમજ તેની સાથે a કે b સ્થાન નિર્દેશન આપવામાં આવેલાં છે.

અંદાજે 30000 પૃષ્ઠો ધરાવતા આ વિશ્વકોશમાં 85000 જેટલાં અધિકરણો આપવામાં આવ્યા છે. દરેક અધિકરણને અંતે કર્તાનું નામ, સંદર્ભસૂચિ આપવામાં આવેલી છે. વળી, તેમાં ખ્યાતનામ વ્યક્તિઓનાં જીવનચરિત્રોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. સાથે જ માહિતીની સ્પષ્ટ અને સરળ સમજ માટે અંદાજે 2,000 જેટલાં ચિત્રો, રંગીન ચિત્રો, ડાયાગ્રામ્સ, ફોટોગ્રાફ્સ, નકશાઓ, ચાર્ટ્સ વગેરે આપવામાં આવેલાં છે.

સંક્ષેપમાં EB તરીકે ઓળખાતા આ વિશ્વકોશની CD આવૃત્તિ ઈ.સ. 1980ના દાયકાથી ઉપલબ્ધ છે. વિદ્વત્ કક્ષાનો આ વિશ્વકોશ જે તે વિષયના અભ્યાસુ સાથે સામાન્ય ઉપયોગકર્તાને પણ ઉપયોગી બની રહે છે.

(2) ગુજરાતી વિશ્વકોશ :

ગુજરાતી વિશ્વકોશ. ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર તથા અન્ય, સંપા. અમદાવાદ : વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ 1898 ગ્રંથ.

વિશ્વકોશ એટલે વિદ્યા અને કલાના સુભગ મિલનનો પ્રયોગ.

બ્રિટિશ એન્સાયક્લોપીડિયા ઢબનો આપણી ગુજરાતી ભાષામાં પણ જ્ઞાનકોશ હોવો જોઈએ. તેવી ભાવના સૌ પ્રથમ નડિયાદના લોકસંત પૂજ્ય શ્રી મોટાએ વ્યક્ત કરી. અને તે માટે સાહિત્યકારો ને મળીને તેમને આ કાર્ય માટે માત્ર સંગઠિત જ ન કર્યા પણ વિશ્વકોશ – જ્ઞાનકોશ પ્રકાશન માટે તે સમયે રૂપિયા દસ લાખનું દાન પણ આપ્યું.

સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ પછી ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજનાનું પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં વિશ્વકોશ ઉપલબ્ધ બનાવવાનું સ્વીકારવામાં આવ્યું. આથી વિશ્વકોશ વ્યક્તિગત પુરુષાર્થને બદલે સમગ્ર ભારતનું સામુહિક સહકારના ધોરણે યોજનાબદ્ધ વિચારણાનો વિષય બન્યો. આ વિભાવનાને ગુજરાતીમાં સાકાર કરવા. ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના પછી ગુજરાતી પ્રજાની અસ્મિતાને ઉપસાવનારાં વિવિધ સાંસ્કૃતિક પરિબળો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં, તેમાંનું એક તે વિશ્વકોશ રચનાની પ્રવૃત્તિ. વિશ્વકોશ એટલે વિશ્વવિદ્યાનો કોશ, સચરાચર સૃષ્ટિની સર્વાંગીણ માહિતીનો ભંડાર. પૂજ્યશ્રી મોટાએ ગુજરાતી ભાષામાં વિશ્વકોશની રચના માટે વિચારબીજ વાવ્યું હતું. વિસનગર પીઠ ગાંધીવાદી કાર્યકર સ્વ. સાંકળચંદભાઈ પટેલની પ્રેરણાથી પદ્મભૂષણ અને સવ્યસાચી સારસ્વત ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકરે વિશ્વકોશની પ્રવૃત્તિનો પ્રારંભ કર્યો. 1985ની બીજી ડિસેમ્બરે અમદાવાદ એજ્યુકેશન સોસાયટીના સહયોગથી મળેલાં મકાનમાં વિશ્વકોશની વિરાટ યોજના આકાર લેવા માંડી અને આજે ઉસ્માનપુરા વિસ્તારમાં ભવ્ય મકાનમાં કાર્યરત છે.

‘ગુજરાતી વિશ્વકોશ’ના પ્રકાશનના પ્રારંભે નવેમ્બર, 1987 માં ‘ભૂમિકાખંડ’ પ્રગટ કરવામાં આવ્યો. ‘ભૂમિકા ખંડ’માં રજૂ કર્યાં મુજબ વિશ્વકોશના કુલ 20 ગ્રંથો પ્રકાશિત કરવાની ધારણા રાખવામાં આવી. બે કરોડ શબ્દોમાં માનવવિદ્યા, સમાજવિદ્યા અને વિજ્ઞાન (સિદ્ધાંત અને પ્રયુક્ત) તેમજ વેપાર ઉદ્યોગને આવરી લેતા 170 વિષયોનો સમાવેશ કરવાનું નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યું. અલબત્ત 20 ખંડોની આ યોજના 50 ખંડોમાં નિર્ધારિત બની.

ઈ.સ. 1987 થી 2009 સુધીમાં કુલ 25 ખંડો પૂર્ણ થતાં ગુજરાતી ભાષાનું આ વિરાટ કાર્ય સંપન્ન થયું. અંદાજે 25,000 પૃષ્ઠો ધરાવતા આ વિશ્વકોશની રચનામાં 1800 જેટલાં તજજ્ઞો અને વિદ્વાનોનું યોગદાન દ્વારા થયું.

આ વિશ્વકોશ ગુજરાતી ભાષાનો આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાનો વિશ્વકોશ છે. જેમાં તમામ વિષયોની શાખા – પ્રશાખાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હોવાથી ગુજરાતી સમાજને વિશેષ ઉપયોગી બની રહે છે. ગુજરાતના ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ભાષા, સાહિત્ય, ધાર્મિક તેમજ સાંસ્કૃતિક પરંપરા વિશે તેમાં વિસ્તારથી માહિતી આપવામાં આવે છે.

આ વિશ્વકોશમાં અધિકરણોની ગોઠવણી વર્ણાનુક્રમે ડબલ કોલમમાં માહિતી સ્પષ્ટતા, સરળતા અને પ્રમાણિકતાના સંદર્ભે તેમાં વિપુલ પ્રમાણમાં ફોટોગ્રાફ્સ, ડાયાગ્રામ્સ, ચિત્રો, આકૃતિઓ, કોષ્ટકોનો આવશ્યકતા અનુસાર ઉપયોગી કરવામાં આવ્યો છે. દરેક અધિકરણ નીચે લેખકનું નામ, અને આવશ્યકતા અનુસાર સંદર્ભ સૂચિ આપવામાં આવી છે.

જે તે વિષયક્ષેત્રની વિશિષ્ટ અને ખ્યાતનામ વ્યક્તિઓના (હયાત અને સદ્ગતના) ફોટોગ્રાફ્સ કે રેખાચિત્રો સાથે તેમના જીવન અને કવનની માહિતીનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, જે આ વિશ્વકોશની એક વિશેષ લાક્ષણિકતા ગણાય.

આ વિશ્વકોશની બાંધણી, મુદ્રણ, કદ, ઉત્તમ પ્રકારના છે. ગુજરાતી વિશ્વકોશની મહત્તા સ્પષ્ટ કરતા તેના પ્રમુખ સંપાદક ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકરે જણાવ્યું કે, 'આ વિશ્વકોશના સર્જનથી આપણી ભાષાનું બળ, કૌવત વધ્યું છે. કટોકટીમાંથી પસાર થઈ રહેલી ગુજરાતી ભાષા હવે બચી જશે. નર્મદા જેમ ગુજરાતની જીવાદોરી છે, તેમ વિશ્વકોશ આપણી પ્રજાની સંસ્કાર દોરી છે.'

વિશ્વકોશની વિશેષતાઓ :

- (1) ગુજરાતી ભાષાનો એકમાત્ર સચિત્ર સર્વ સંગ્રાહક એન્સાયક્લોપીડિયા
- (2) 166 વિષયોને આવરી લેતાં ત્રીસ હજાર અધિકરણો
- (3) એક હજાર પૃષ્ઠોનો એક એવાં પચ્ચીસ ખંડોની શ્રેણી
- (4) ગુજરાતી ભાષા, સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ અને ગુજરાતી પ્રજાની સર્વક્ષેત્રીય પ્રવૃત્તિનો સઘન અધિકૃત પરિચય.
- (5) ભારત અને જગતના તમામ દેશોને લગતી વિસ્તૃત પ્રમાણભૂત માહિતી
- (6) વિવિધ વિષયોના નિષ્ણાંતો દ્વારા સ્વતંત્ર લેખન
- (7) પ્રાથમિક શાળાથી માંડીને યુનિવર્સિટી સુધીની વિદ્યાકીય સંસ્થાઓ, પુસ્તકાલયો, બેંકો, વીમા કંપનીઓ, સરકારી કાર્યાલયો તથા ઉદ્યોગો અને તમામ પ્રકારની વ્યાવસાયિક સંસ્થાઓને તત્કાળ માહિતી અને માર્ગદર્શન સુલભ કરી આપતું અનિવાર્ય જ્ઞાનસાધન.)
- (8) ભારતના વિવિધ રાજ્યોમાં તેમજ વિદેસમાં વસતાં ગુજરાતી ભાષી કુટુંબોને માટે સાંસ્કૃતિક અસ્મિતાના સેતુરૂપ ગ્રંથશ્રેણી
- (9) ગુજરાતની જીવાદોરી સમી નર્મદા મહાયોજના સાથે ચાલી રહેલી ગુજરાતની સંસ્કાર દોરી સમી વિદ્યાકીય મહાયોજના.

આ વિશ્વકોશની બીજી વિશેષતાએ છે કે તેમાં કીટકશાસ્ત્ર, ઔષધનિર્માણ શાસ્ત્ર, વનસ્પતિરોગશાસ્ત્ર, અને સલામતી સેવાઓ જેવા વિષયો કે વિષય જૂથો કે એન્સાયક્લોપીડિયા બ્રિટાનીકા જેવાં વિશ્વકોશમાં જોવાં મળતાં નથી. તેનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

આ વિશ્વકોશની માંડણી વર્ણાનુક્રમે થયેલી છે. તેથી બધાં જ વિષયોના અધિકરણો અકારાદિ ક્રમે છૂટાં છૂટાં ગોઠવાયેલાં છે. તેને લીધે વિષયનો સંપૂર્ણ અને અલાયદો ખ્યાલ કદાચ લેવો મુશ્કેલ થાય તે ધ્યાનમાં રાખીને તમામ અધિકરણોની વિષયવાર યાદી વિશ્વકોશના ભૂમિકાખંડમાં આપવામાં આવી છે. જે સમગ્ર શ્રેણીના વ્યાપનો ખ્યાલ આપવા ઉપરાંત પ્રત્યેક વિષયનું નિરૂપણ કેટલું યથાર્થને સુગ્રંથિત છે તેનો પણ ખ્યાલ આપે છે.

આમ, આ વિશ્વકોશ સામાન્ય વાચકો, વિદ્યાર્થીઓ, જીજ્ઞાસુઓ, અભ્યાસુઓ, વિદ્વાનો સૌને માટે આ વિશ્વકોશ ઉપયોગી છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો

નોંધ : i. નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારો ઉત્તર લખો.

ii. એકમના અંતે આપેલ ઉત્તર સાથે તમારો ઉત્તર ચકાસો.

- (1) ગુજરાતી ભાષાનો સૌ પ્રથમ વિશ્વકોશ 'જ્ઞાનચક્ર' કેટલાં ખંડમાં પ્રકાશિત થયો.
 - (1) નવ ખંડ
 - (2) પાંચ ખંડ
 - (3) ચાર ખંડ
 - (4) છ ખંડ
- (2) કઈ સદીને વિશ્વકોશના વિકાસનો સુવર્ણયુગ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે ?
 - (1) 19 મી સદી
 - (2) 18 મી સદી
 - (3) 21 મી સદી
 - (4) 16 મી સદી

- (3) ઈ.સ. 1904માં જહોન હેનહીસ દ્વારા કયો વિશ્વકોશ સંકલિત કરવામાં આવ્યો ?
- (1) Lexicon Thechnicum or Universal English Dictionary of Arts and Science
 - (2) Encyclopedia Britanica
 - (2) Encyclopedia America
 - (4) Brouche us Conversations Lexicon
- (4) જ્ઞાન વિશ્વની માહિતીને વિશ્વકોશીય રૂપમાં રજૂ કરવાનું શ્રેય કોને જાય છે.
- (1) માર્ક્સ ટેરેન્સિસ વારોના
 - (3) જહોન હેનરિસ એલ્સ્ટેડ
 - (2) એરિસ્ટોટલ અને પ્લેટો
 - (4) વિનસેનો મારિયા કાટનેલી
- (5) ઈ.સ. 1985 થી 2010 દરમિયાન ગુજરાતી ભાષાનો 'ગુજરાતી વિશ્વકોશ' કેટલાં ખંડમાં પ્રકાશિત થયો.
- (1) 25
 - (2) 23
 - (3) 20
 - (4) 15
- (6) નીચે આપેલ 'અ' સાથે 'બ' ના જોડકાં જોડો.
અ	બ
1. Encyclopedia Britannica	1. Isidore of Seville
2. વ્યુપત્તિ શાસ્ત્ર અથવા મૂળ	2. Encyclopedia Septem Tomis Distrincta
3. Johann Heinrich Alsted	3. પહેલી આવૃત્તિ ત્રણ ખંડમાં ઈ.સ. 1771 માં પ્રકાશિત થઈ.
- (7) The New Encyclopedia Britannica, Chicago, 1974 કેટલાં ખંડમાં પ્રકાશિત થઈ હતી ?
- (1) 30 ખંડ
 - (2) 25 ખંડ
 - (3) 22 ખંડ
 - (4) 19 ખંડ
- (8) The Encyclopedia Britannica, ઈ.સ. 1974 ની 15મી આવૃત્તિ કેટલાં ભાગમાં પ્રકાશિત થઈ ?
- (1) એક
 - (2) બે
 - (3) ત્રણ
 - (4) ચાર
- (9) અમેરિકાના નગરો, શહેરોની માહિતી આપવા માટે વિસ્તૃત વિશ્વકોશનું કાર્ય કયા વિશ્વકોશ કરે છે ?
- Encyclopedia American New York
 - Encyclopedia Britannica
 - General Encyclopedia
 - Popular Multi Vol. Encyclopedia
- (10) વૈકલ્પિક પ્રશ્નો :
- (1) નીચે આપેલાં 'અ' શબ્દકોશોની સામે 'બ' શબ્દકોશની ઉપયોગિતા દર્શાવેલ છે 'અ' સંલગ્ન 'બ' માંથી સાચો ઉત્તર શોધો.
અ	બ
(1) વિષય શબ્દકોશ	(1) ભાષાના માનક અને અભિલેખકરણમાં મદદરૂપ છે.
(2) સામાન્ય શબ્દકોશ	(2) કવિ માટે ઉપયોગી
(3) અનુવાદ / કોશ	(3) વૈજ્ઞાનિકો માટે ઉપયોગી
(4) વિશિષ્ટ શબ્દકોશ	(4) અનુવાદકો માટે ઉપયોગી

(13) દ્વિભાષી અને બહુભાષી શબ્દકોશની વિશેષતાઓ જણાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(14) વર્ણનાત્મક અને સૂચનાત્મક શબ્દકોશનો તફાવત જણાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(15) વિશેષ શબ્દકોશ અને સામાન્ય શબ્દકોશ અંતર માટેના માપદંડો વર્ણવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(16) વિષય કોશોના બે પ્રકારોથી પૂરક હોવાના પ્રકારો જણાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(17) વિષય કોશોને અદ્યતન રાખવા માટે વારંવાર સુધારા કરવા પડતાં હોય છે ? ચર્ચો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(18) વિષયકોશોમાં કયા પાસાંઓનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે ?

.....
.....
.....
.....
.....
.....

(19) અનુવાદ કરવા માટે ઉપયોગી શબ્દકોશના નામ જણાવો.

.....
.....
.....
.....
.....

(20) શબ્દકોશના મૂલ્યાંકનના ધોરણો ટૂંકમાં વર્ણવો.

.....
.....
.....
.....
.....

(21) વિશ્વકોશના પ્રકાર જણાવો.

.....
.....
.....
.....
.....

(22) સામાન્ય અને વિશિષ્ટ વિશ્વકોશ વચ્ચેનો તફાવત જણાવો.

.....
.....
.....
.....
.....

(23) વિશ્વકોશનું વર્ગીકરણ સંબંધિત માપદંડ જણાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(24) વચસ્કો માટેના સામાન્ય વિશ્વકોશના બે ઉદાહરણ આપી એક વિશે ટૂંકમાં માહિતી આપો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(25) The New Encyclopedia Britannica, 15th ed. Chicago, 1974, 30 vol. set ની ત્રણ ભાગ અને કેટલાં ખંડમાં પ્રકાશિત થઈ તે જણાવો ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(26) વિશિષ્ટ વિષય વિશ્વકોશોની ઉપયોગિતાનો ઉલ્લેખ કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(27) વિશ્વકોશનો આકાર, સ્વરૂપ કયા પાંચ માપદંડો પર આધારિત હોય છે ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(28) વિશ્વકોશના નિરૂપણ માટેના ત્રણ મુદ્દા.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(29) કઈ ત્રણ પદ્ધતિ અપનાવી વિશ્વકોશને સંશોધિત કરી શકાય.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

5.5 સારાંશ (Summary)

આ એકમમાં તમારો પરિચય એક અત્યંત લોકપ્રિય તેમજ વારંવાર ઉપયોગમાં લેવાતાં આવતાં સંદર્ભ સ્ત્રોતો અર્થાત્ વિશ્વકોશથી કરાવ્યો. વિશ્વકોશનાં વિસ્તાર ક્ષેત્ર તેમજ ઉદ્દેશ તથા કાર્યોની પણ ચર્ચા આપણે કરી. પ્રાચીન કાળથી લઈને આધુનિક કાળ સુધીનાં વિશ્વકોશનાં આવિર્ભાવ તેમજ વિકાસનું સર્વેક્ષણ પણ આપણે કર્યું અને તમારો પરિચય જુદાં જુદાં પ્રકારનાં વિશ્વકોશો, તેમની વિશેષતાઓ તેમજ ઉપયોગિતાઓથી પણ કરાવ્યો. છેલ્લે સંદર્ભ વિભાગનાં સંગ્રહ માટે વિશ્વકોશની પ્રાપ્તિ કરતાં પહેલાં તેનાં મૂલ્યાંકન સંબંધિત કેટલીક મુખ્ય દિશા નિર્દેશોનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો અને મર્યાદાઓની ચર્ચા પણ કરી.

આ એકમમાં શબ્દકોશની ચર્ચા એક ખૂબ જ મહત્ત્વપૂર્ણ અને ઉપયોગી સ્ત્રોત સ્વરૂપે કરી છે. આ એકમમાં શબ્દકોશની વિશેષતાઓનો પરિચય કરાવ્યો. શબ્દકોષના વૈકલ્પિક નામો જેવાં કે પારિભાષિક શબ્દાવલિ, શબ્દસંગ્રહ, થિસોરસ શબ્દભંડોળ, તથા શબ્દ પુસ્તક થિલોટલ અથવા વિશ્વકોશ આ બે કક્ષાના સંદર્ભ સ્ત્રોતના ગુણોને એકબીજાં સાથે ભેળવી શબ્દકોષના સંકલન અંગેની ચર્ચા પણ કરવામાં આવી છે. શબ્દકોષની ઉપયોગિતાની પણ ચર્ચા થઈ. સામાન્ય, વિશિષ્ટ, અનુવાદલક્ષી, વિષય શબ્દકોશોના ઉદાહરણ માહિતી ઉલ્લેખ કર્યો. શબ્દકોષના મૂલ્યાંકન માટેના માપદંડો પણ જોયાં. અનામી વાચકો દ્વારા પૂછવામાં આવતાં કોઈ પણ પ્રકારની માહિતી શોધવામાં પ્રશ્નોના જવાબ આપવામાં ગ્રંથાલય સેવા આપવામાં પૂરતી સજ્જતા પ્રાપ્ત થશે.

5.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના ઉત્તર (Answers of Self-Check Exercises)

1. નવખંડ
2. 18 મી સદી
3. Lexicon The Chnicum or Universal
4. એરિસ્ટોટલ અને પ્લેટો
5. 25

6. A1 B3
A2 B1
A3 B2
7. 30 ખંડ
8. વેલ
9. Encyclopedia American, New York
10. 1. 1. વિષય શબ્દકોશ (3)
2. સામાન્ય શબ્દકોશ (1)
3. અનુવાદ કોશ (4)
4. વિશિષ્ટ શબ્દકોશ (2)
2. ડિક્શનેરિયમ
3. Dictionary
4. વર્ણનુક્રમ
5. નાના મોટા દળદાર સેટ
6. ત્રણ
7. આકાર પ્રમાણે
11. 1. આગળ વધવા માટે પ્રથમ સોપાન
2. સંદર્ભસૂચિઓ
3. સામાન્ય જ્ઞાન
4. જાડો કાગળ
5. એક
6. અનુવાદ
7. પરિચય
12. (1) સામાન્ય ભાષાના શબ્દકોશ
(2) વિષયલક્ષી શબ્દકોશ
(3) વિશિષ્ટ શબ્દકોશ
(4) અનુવાદ માટેનો શબ્દકોશ
13. અનુવાદ શબ્દકોશ દ્વિભાષી અથવા બહુભાષી હોય છે.
— મર્યાદિત શબ્દભંડોળ હોય છે.
— તેમાં શબ્દોની જાતિનું વર્ણન, શબ્દાવલિ, ઉચ્ચારણો અને ‘પાર્ટ ઓફ સ્પીચ’ આપવામાં આવેલ હોય છે.
— તેમાં ઐતિહાસિક અને ઉત્પત્તિ સંબંધિત વર્ણન હોય છે.
— તેની વ્યાખ્યા આપવામાં આવેલ હોતી નથી.
— સમાન શબ્દો અને પદો આપવામાં આવેલ હોય છે.

14. સૂચનાત્મક શબ્દકોશ :
 - આનુ સંકલન જોડણી, ઉચ્ચારણ અર્થ અને ઉપયોગ માટેના પ્રામાણિક માનાંકો નિશ્ચિત કરવામાં આવે છે.
 - આમાં માન્ય અને સ્વીકૃત શબ્દો અને ભાષાઓના માપદંડને જ સમાવવામાં આવે છે.
- વર્ણનાત્મક શબ્દકોશ :
 - કોઈ ભાષાના શબ્દોને અભિલેખ કરવા માટે આવા શબ્દકોષનું સંકલન કરવામાં આવે છે. આમાં શબ્દોનો અર્થ, અભિપ્રાય, જોડણી, ઉચ્ચારણ ઉપયોગ વગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. કે જેને સંકલન સમયે ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે.
15. કોઈ ભાષાના વિશિષ્ટ ભાષાલક્ષી અથવા સાહિત્યિક પાસાંને સંબંધિત હોય તેવાં જ શબ્દોનો વિશિષ્ટ શબ્દકોશમાં જ ઉલ્લેખ હોય છે. સામાન્ય શબ્દકોશમાં જુદાં જુદાં વિશિષ્ટ શબ્દકોશોનો શબ્દોને સમાવવામાં આવેલાં હોય છે.
16. વિષય શબ્દકોશમાં કોઈ ચોક્કસ વિષય વિશેષનો ટેકનિકલ પદોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. જે સામાન્ય શબ્દકોશોમાં હોતો નથી.
17. જ્ઞાનના બધા વિષયો અને મહાવિષયોમાં ખૂબ જ ઝડપથી વિકાસ થતો હોય છે. તેને પરિણામ સ્વરૂપ ટેકનિકલ પદોનું નિર્માણ થતું હોય છે. એવા પદો અન્ય વિષયોમાં આવતાં હોવાથી વિષયકોશો ઝડપથી જૂના થઈ જતાં હોવાથી તેને સમયાંતરે સંશોધિત કરવામાં આવે છે.
18. વિષય શબ્દકોશમાં નીચેની જણાવેલ માહિતીનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે.
 1. વ્યાખ્યા અને સરળ વર્ણન
 2. દરેક પદની પ્રમાણિત વ્યાખ્યા
 3. ઉદાહરણ અને ચિત્રો દ્વારા પદોની સ્પષ્ટતા
 4. સુપ્રસિદ્ધ વિષય તજજ્ઞોના જીવનચરિત્ર
 5. સંખ્યાઓના નામ અને ખાતાઓ
19. અનુવાદ કરવા માટે ઉપયોગી શબ્દકોશ
 - દ્વિભાષી શબ્દકોશ
 - બહુભાષી શબ્દકોશ
20. શબ્દકોશના મૂલ્યાંકનના ધોરણો
 - અધિકૃતતા
 - વિષય વિસ્તાર અને ઉદ્દેશ
 - શબ્દ ગોઠવણી અને શબ્દને નિરૂપણ
 - આકાર સ્વરૂપ
 - કદ, બાંધણી, કાગળ, આકર્ષક સ્વરૂપ
21. વિશ્વકોશના બે પ્રકાર છે.
 - (1) સામાન્ય વિશ્વકોશ (2) વિશિષ્ટ વિશ્વકોશ
22. સામાન્ય વિશ્વકોશ :
 - વર્ણાનુક્રમમાં ગોઠવણી કરવામાં આવે છે.
 - નવા સંસ્કરણનું પ્રકાશન ક્યારેક જ થાય છે.

- આધારભૂત સામાન્ય વિશ્વકોશના પ્રકાશનનો ખર્ચ વધારે થાય છે.
 - જ્ઞાનની બધી શાખાઓ સંબંધિત માહિતી પૂરી પાડવી.
- વિશિષ્ટ વિશ્વકોશ :
- વર્ણાનુક્રમ અથવા વર્ગીકૃત રીતે ગોઠવણી કરવામાં આવે છે.
 - વિષયક્ષેત્રમાં જ્ઞાન વિસ્ફોટને કારણે ઉપભોક્તાની માહિતી જરૂરિયાતને માટે નવી સંકલ્પનાનું પ્રકાશન થતું હોય.
 - સીમિત ક્ષેત્રના સમાવેશને લીધે પ્રકાશનમાં ઓછો ખર્ચ અને સમય મળવો.
 - કોઈ વિષય સંબંધિત લેખકોનો સંગ્રહ હોવાથી વિષય સંબંધિત માહિતી આપે છે.
23. 1. આકાર — સ્વરૂપ અને કદ
2. વિષયક્ષેત્રનો વ્યાપ
3. ઉપભોક્તાની ઉંમર
24. વયસ્કો માટેના બે ઉદાહરણ જોઈએ તો :-
- વયસ્કો માટે બૃહદ્ બહુભંડીય વિશ્વકોશ : અંગ્રેજી ભાષા (Comperehensive Multi Volume Encyclopedia for adults English Language વયસ્કો માટે લોકપ્રિય બહુભંડીય વિશ્વકોશ (Popular Multi Volume Encyclopedia for adult)
 - વયસ્કો માટે લોકપ્રિય બહુભંડીય વિશ્વકોશ
આવા વિશ્વકોશ મહાવિદ્યાલય અને માધ્યમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓ માટે ઉપયોગી છે તે માહિતીપ્રદ અને સામાન્ય વ્યક્તિને પણ ઉપયોગી થાય તેવા હોય છે. તે ખૂબ જ લોકપ્રિય હોય છે અને તેની ભાષા આવી હોય છે.
25. New Encyclopedia Britannica, 30 ખંડમાં 1974માં 15મી આવૃત્તિનું પ્રકાશન કરવામાં આવ્યું જેના ત્રણ ભાગ નીચે મુજબ કરવામાં આવ્યા.
- i. Propedia (પ્રોપેડિયા) 1 ખંડ
- ii. Micropedia (માઈક્રોપીડિયા) 10 ખંડ
- iii. Macropedia (મેક્રોપીડિયા) 19 ખંડ
26. વિશિષ્ટ વિશ્વકોશનો ઉપયોગ વિશિષ્ટ વિષયો સંબંધિત પ્રશ્નોના ઉત્તરો પ્રાપ્ત કરવા માટે થાય છે. સંશોધન સંબંધિત વિષયની વિસ્તૃત જાણકારી પ્રાપ્ત કરવાને સંદર્ભ ગ્રંથપાલ સંશોધન કર્તાને વિષય વિશ્વકોશનો ઉપયોગ કરવા કહે છે. વિસ્તૃત સંશોધનની દિશામાં વિષય વિશ્વકોશ મહત્વનું કાર્ય કરે છે.
- વિશિષ્ટ વિષય વિશ્વકોશ વિષય વિશેષજ્ઞોનાં જીવન ચરિત્રો મેળવવા માટે અત્યંત મહત્વપૂર્ણ સંદર્ભસ્ત્રોતનું કાર્ય કરે છે.
27. કોઈપણ વિશ્વકોશનો આકાર સ્વરૂપ પાંચ માપદંડો પર આધાર રાખે છે.
- કાગળની ગુણવત્તા
 - બાંધણી
 - લેખોના ચિત્રો અને પ્રસ્તુતીકરણ
 - ભૌતિક દેખાવ અને રૂપ—રંગ
 - મુદ્રણ

28. વિશ્વકોશના નિરૂપણના ત્રણ મુખ્ય બાબતો જોઈએ તો,
 - શૈલી
 - સુવાચ્યતા
 - વસ્તુ નિષ્ઠતા
29. વિશ્વકોશને અદ્યતન રાખવાની ત્રણ પદ્ધતિઓ
 - વાર્ષિક પુરવણી ખંડને પ્રકાશન
 - સમયાંતરે સંશોધન
 - સતત સંશોધિત નીતિ

5.7 ચાવીરૂપ શબ્દો (Keywords)

- કોશ (Kosh) : અંગ્રેજી ભાષાનાં Dictionary શબ્દનું હિંદી રૂપાંતર
- વિશ્વકોશ (Viswa Kosh) : અંગ્રેજી ભાષાનાં Encyclopedia શબ્દનું હિંદી રૂપાંતર
- સાયકલોપેડીયા (Cyclopedia) : વિશ્વકોશનો પર્યાયવાચી શબ્દ આ શબ્દ પ્રયોગ એ સ્થિતિમાં થાય છે, જ્યારે વિશ્વકોશ એક વિષય વિશે પૂરતો સીમિત હોય છે.
- અર્થપૂર્ણ શબ્દ (Morpheme) : સૌથી નાના તથા અર્થપૂર્ણ શબ્દકોશ અથવા એવો એકમ કે જેમાં શબ્દને વિભક્ત કરવામાં આવે છે.
- બહુભાષિક (Polyglot) : અનેક ભાષાના જાણકાર અને લખનાર અથવા ઉપયોગ કરનાર
- પ્રત્યય (Inflections) : કોઈ શબ્દને મજબૂત અથવા દૃઢ કરવા માટે વાપરવામાં આવે છે તેને
- પુરાતત્વીય (Archaism) : પ્રાચીન અથવા આદિ સમયના શબ્દ
- નવો શબ્દ (Neologism) : જૂનો શબ્દ અથવા અભિવ્યક્તિ કે જેને હવે નવા અર્થમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવી રહ્યો છે.
- વિરુદ્ધાર્થી શબ્દ (Antonyms) : એવો શબ્દ જે કોઈ બીજાં શબ્દના અર્થથી બિલકુલ વિરુદ્ધ અર્થ થતો હોય.
- સમાનાર્થી (Synonyms) : સરખાં અર્થ એક જ ભાષાના જુદાં જુદાં શબ્દોને સમાનાર્થી શબ્દ કહેવાય.

5.8 સંદર્ભ અને વિશેષ વાંચન (References and Further Reading)

- Bibliography of Dictionaries and Encyclopedias in Indian Languages.
Calcutta : National Library 1964.
- Cheney, Frances Neel (1980) Fundamental Reference Sources. 2nd ed.
Chicago : American Library Association.
- Grogan Denis (1992) Science and Technology : An Introduction to Literature 4th ed. New York : McGraw – Hill
- Krishna Kumar (1996) Rederence Service. 5th ed. New Delhi : Vikas.
- Scholberg, Henry (1986) Encyclopedia of India New Delhi : Promila.

Stevens, Rolland E. and Smith Linda (1986) Reference Work in the University Library. Littleton : Libraries Unlimited.

છગનભૈયા અને કામિન રાજપૂત (2013) સંદર્ભ ગ્રંથવિશ્વ પરિચય અને વિશ્લેષણ અમદાવાદ : પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, London : Clive Bingley, 1979

Leapeter w. and Day Alan, eds, The Referenle Sources Handbook, 4th Ed, London : I.A, 1996

Cheney, Grances Nell (1980) Fundamental Reference Sources. 2nd ed. Chicago : American Library Association.

Higgins, Gavid (Ed.) (1980) Printed Reference Material, New Delhi : Oxford & IBH.

Katz, Willam A. (1992). Introduction to Reference Work, Vol. 1. Basic Inforation Sources. 6th ed. New York, McGraw–Hill.

Krishna Kumar (1996) Reference Service. 5th ed. New Delhi : Vikas.

Sheeby, Eugene P. (1986) Guide to Reference Books. 10th ed. Chicago : American Library Association.

Whittaker, Kenneth (1966). Dictionaries. London. Clive Bingley.

